

1998. 2. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
KOVÁTS ILDIKÓ
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HØYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423-130/27, 28

Tördelés és sokszorosítás: Osiris Kft.

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

Csepeli György: JELENLÉT HIÁNY ÁLTAL. ANTISZEMITIZMUS KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN	3
Marián Béla: ROMA ÜGYEK ÉS A KÖZVÉLEMÉNY	17

MÉDIA

KÖZSZOLGÁLATISÁG. EGY KONFERENCIA TANULSÁGAI (Csepeli György, Gerő András, György Péter, Körmendy-Ékes Judit, Mátay Mónika, Sziij Judit és Terestyéni Tamás írásai)	31
Terestyéni Tamás: A TÉVÉHÍRADÓK KÍNÁLATA ÉS A KÖZÖNSÉG	57
Vásárhelyi Mária: AZ ÚJSÁGÍRÓ TÁRSADALOM SZOCIOLÓGIÁJA – KEMÉNY VÁLTOZÓK MENTÉN	69

KITEKINTÉS

Varga Barbara: A KULTIVÁCIÓ MINT ÜZENET. A KOMMUNIKÁCIÓ KULTÚRATERMELŐ HATALMA MCLUHAN ÉS GERBNER MŰVEIBEN	83
---	----

TALLÓZÓ

NYELV ÉS TÁRSADALOM KÉRDÉSEI – ISMÉT MAGYARUL	97
---	----

CONTENTS

A JEL-KÉP-NEK EZ A SZÁMA A SOROS ALAPÍTVÁNY
ÉS A GFK HUNGÁRIA PIACKUTATÓ INTÉZET TÁMOGATÁSÁVAL JELENT MEG.

Csepeli György

JELENLÉT HIÁNY ÁLTAL. ANTISZEMITIZMUS KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

A közép- és kelet-európai nemzetek történetírására jellemző historizáló nemzetfelfogás bővületében fogant modern politikai antiszemitizmus számára kényelmetlen tény, hogy a zsidók a közép- és kelet-európai államalapításokat megelőzően még a Római Birodalom alattvalóiként telepedtek meg Európának ebben a térségében. Nagyobb mérvű zsidó letelepedés azonban csak akkor következett be, amikor a középkori vallási antiszemitizmus által motivált zsidóüldözések következtében zsidók nagy tömegei kényszerültek Európa nyugati régiójából Európa középső és keleti régiói felé menekülni.

A közép- és kelet-európai zsidók története országokként és tartományokként eltérően alakult, de egészében véve közös és tragikus sorsot eredményezett. A középkori elzártság és kizsoríttottság évszázadai után a zsidóság akár az asszimiláció, akár az ortodoxia vagy a cionizmus útját választotta, mindegyik kényszerpályának bizonyult. Míg a tizenkilencedik század elején a zsidóság 90 százaléka Európában élt, addig a huszadik század vége felé ez az arány 20 százalékra zuhant (Sacks 1992). Az oroszországi pogromok elől hárommillióan menekültek Amerikába 1880 és 1920 között. A Holocaust hatmillió áldozatot követelt, akiknek többsége közép- és kelet-európai volt. A zsidók története azonban paradox módon zsidók nélkül is folytatódik Közép- és Kelet-Európában (Gilman és Katz 1991). Az eset nem példa nélküli, hiszen Shakespeare *A velencei kalmár* című nagyhatású drámája is háromszáz évvel azután íródott, hogy a zsidókat kiűldözték Angliából (Gross 1994).

A történelmet nem lehet nem megtörténné tenni, s ilyen értelemben sosem beszélhetünk „eltűnt népekről”, „népek sírjairól”, „elsüllyedt civilizációkról”. A közép- és kelet-európai zsidóság jelenlétének évszázadai, valamint eltávolíttatásuk körülményei olyannyira sajátosak, hogy a távollét által előidézett jelenlét paradoxona e régió jövőjének is egyik meghatározó tényezőjének ígérkezik.

A modernizáció késve és akadozva érte el Európa középső és keleti régióit (Szücs 1988). A feudalizmus társadalmi, jogi, ideológiai és mentális béklyói lassan oldódtak. A forradalmak elbuktak. A felvilágosodás iramát nem a társadalom, hanem az állam diktálta. A társadalomszerveződés kereteit birodalmak alkották, melyek súlyosan korlátozták a területeiken élő nemzetek szabad politikai fejlődését.

Közép- és Kelet-Európa születőfélben levő nemzeti társadalmi képtelenek voltak adekvátn reagálni a kapitalista átalakulás kihívásaira. A feudális társadalomszerkezet szívs fennmaradása következtében a polgárság kislétszámú és gyenge volt. Az értelmiségi ré-

tegek a kapitalista társadalomszerveződés szükségleteinek kielégítésére képtelenek voltak. A kibontakozó kapitalista fejlődés jóval több társadalmi pozíciót nyitott meg annál, mint ahányat a feudálisan tagolt társadalmi rétegek maguk közül be tudtak tölteni. Kettős társadalmak keletkeztek. Létrejövőben voltak az osztályok, miközben tovább éltek a rendek.

A kapitalizálódás egyedülálló lehetőséget biztosított a gettóéletből kitörni vágyó zsidóság számára, melynek útja csak egyfelé, a kapitalista viszonyok által szült osztálytársadalom pályái felé vezethetett. Ezt az utat megkönnyítette, hogy a zsidók korábban a feudalizmuson kívül, saját kultúrájuk és értékrendszerük szerint élhettek, mely mintegy öntudatlanul felkészítette őket arra, hogy a születőfélben lévő kapitalizmus által létrehozott szükségletek kielégítésére szerfelett alkalmassá váljanak.

A kapitalista átalakulás lényege a piaci gazdálkodás, mely vállalkozó szellemet, racionális kalkulálást, pénzügyi szakértelmet, partikuláris kötöttségektől mentes szemléletet, mozgékonyt és mindenekelőtt a tudásra való fogékonyságot jelentette. Mindehhez járul a városiasodás, a tömegkommunikáció és tömegszórakoztatás, az infrastruktúra kiépítése, a modern társadalmi szervezetek működtetéséhez szükséges számtalan specifikus tudás.

Schütz (1944) az idegen szociálpszichológiájáról értekezve helyesen mutat rá, hogy az idegen által képviselt külső szempont eleve kedvez az új dolgok meglátásának, a tradíciók megkérdőjelezésének, a magától értetődőnek vélt társadalmi konstrukciók dekonstrukálásának. A közép- és kelet-európai feudális társadalmakba idegen elemként ékelődő kapitalista struktúra mágnesként vonzotta magához mindazokat, akik korábban idegenként kényszerültek élni. Ez magyarázza, hogy elsősorban idegennek tekintett kisebbségek: zsidók, örmények, görögök, németek kerültek be a kapitalista struktúrák által teremtett pozíciókba, mert őket nem kötötték a feudális értékek és beidegződések. Az adott kisebbségek tagjai nagy számban érvényesültek sikeresen. A zsidók sikerét megkönnyítette, hogy eleve városiasodottak voltak, kultúrájuk az írás és a tudás tiszteletén alapult, s a korábban betöltött társadalmi szerepeik által kialakított és áthagyományozott készségeik megkönnyítették számukra a kereskedelmi és pénzügyek megértését. A következmény az lett, hogy a rendies tagolódás mellett párhuzamosan kiépülő osztálystruktúra pozícióiba „idegenek” kerültek. A láthatóságot fokozta a téri elkülönülés is, hiszen a kapitalista fejlődés jórészt a rohamosan növekvő városokra összpontosult.

Nyugat-Európában a kapitalista átalakulás olvasztótégelyként működött. A korábbi rendi tagolódást felszámolva osztálystruktúra jött létre az egyes társadalmakban. Az osztálystruktúra által felszabadított társadalmi, politikai és ideológiai energiák ereje jelentősen meggyengítette a különböző típusú korábbi csoporthovatartozásokat és a társadalom tagjait egy merőben új jogi és politikai kötelék jegyében a nemzetállam keretei között egyesítette (Brubaker 1992). Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában a rendi és osztálystruktúra kettőssége folytán a „szociális entrópia” (Gellner 1983) nem érvényesülhetett. A kapitalizmus megjelenése a társadalomban nemhogy csökkentette volna a korábról való vallási, etnikai és nemzetiségi csoportkötődéseket okozta differentációt, hanem felerősítette azt. A „nemzet” pszichológiailag a rendi társadalmat összetevő elemekre építkezett, és szükségképpen kizárta az osztálystruktúra pozícióiba került „idegeneket”. A helyzetet súlyosbította, hogy míg a kapitalista struktúrákba beépülő egyének sikerüket saját egyéni teljesítményüknek tekintették, addig a feudális kötöttségű pozíciók perspektívájából nézve az érvényesülés sztereotipizált, mitizált és szükségképpen negatív értékű kollektív tulajdonságjegyek műveként tűnt fel. Következésképpen az érvényesülőknél a sikerért súlyos árat kellett fizetniük. Minél erőteljesebben hatolt a feudális szerkezetbe a kapitalista szerkezet, annál mélyreha-

több volt a kapitalizmus kihívásaira reagálni képtelen tradicionális rétegekben a meggyőződés, hogy az „idegenek” létükben fenyegetik őket. Ez az ellenérzés sajátos pszichológiai egységfrontot hozott létre a tradicionális kötöttségű társadalmi rétegekben, melyek viszonyát korábban érdekkonfliktus és pszichológiai távolságérzet jellemezte.

A hasadás különösképpen sújtotta a kapitalizmus által teremtett lehetőségeket nagy számban kiaknázó zsidókat, akiknek pusztá neve fenyegető asszociációkat, előítéleteket idézett fel, melyek egyik része az ókorból, a másik, veszterhesebb része pedig a keresztény középkorból származott. Könnyű belátni, hogy az antikapitalista resszentiment és a feudális korból örökölt vallási előítélet amalgámja milyen félelmetes erővel bélyegezhette meg az emancipáció asszimilációs mámorában egyre inkább feltörekvő zsidó polgárságot és értelmiséget.

A középkorban Nyugat-Európából kiszorított zsidóság a késve kapitalizálódó Közép- és Kelet-Európa társadalmával negatív szimbiózisba került. A zsidók minél sikeresebben vettek részt a kapitalista struktúrák kialakításában, annál inkább veszítették el tradicionális zsidó jellegüket, azonban akarva-akaratlan mégis „zsidók” maradtak a kapitalista átalakulást követni képtelen többség szemében.

Az eredmény a korábbi vallási antiszemitizmus alakváltozása, a faji alapú politikai antiszemitizmus megszületése lett, mely mint ideológia és politikai program Németországban jelent meg a tizenkilencedik század végén. A német társadalom megkésített nemzetné válása, két világháború kirobbantásához vezetve, világtörténelmi jelentőséget nyert, s utóbb az európai zsidóság tragikus elpusztulásának kiváltó tényezője lett. Európa Elbától keletre eső részein a nemzetfejlődés német mintát követett. Az analógiának azonban határt szab, hogy a közép- és kelet-európai nemzetek ereje és létszáma külön-külön csekély volt, az államiságig nem vagy csak az első világháború után jutottak el.

Mindez azzal járt, hogy amikor a két világháború közötti időszakban az első világháború okozta vereségért kárpótlast kereső Németország Közép- és Kelet-Európa felé kiterjesztette befolyását, az antiszemita ideológiai import jelentős fogadókésziségre talált. A második világháború alatt a németek által megszállt közép- és kelet-európai országokban a zsidók faji alapon történő elkülönítése, majd deportálása zökkenőmentesen és gyorsan történt. Egyedül Románia és Magyarország látszott kivételnek (Nagy-Talavera 1970). Miután Németország megtámadta a Szovjetuniót, Besszarábia és Bukovina Romániához került, ahol nagyszámú zsidó népesség élt, amely a románok által inspirált pogromok áldozatává vált. Románia egyéb részeiből szervezett deportálásra nem került sor, s Dél-Erdély zsidó lakossága megmenekült.

ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON 1867 ÉS 1945 KÖZÖTT

A magyarországi zsidók az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának idején rohamosan asszimilálódtak, és jelentős mértékben részt vettek az ország modernizációjában, valamint a kulturális és pszichológiai értelemben vett magyar nemzet létszámának gyarapításában. Erre annál is inkább szükség volt, mivel az ország lakosságának csak mintegy a fele tartotta magát magyarnak.

A Monarchia az első világháborút követően felbomlott, és Magyarország a trianoni bé-

keszerződésben igen előnytelen feltételekkel nyerte el önálló államiságát. A békeszerződés aláírását megelőzően Magyarországon lezajlott egy polgári forradalom, melyet hamarosan egy kommunista forradalom követett. A forradalmak elégtelennek bizonyultak arra, hogy megakadályozzák a háborúvesztés negatív területi következményeinek elkerülését, és elbuktak. A békeszerződést végül is az antant által hatalomra segített ellenforradalmi kormány írta alá.

A függetlenné vált magyar állam területén jelentős számú zsidó lakosság maradt, mely önmagát magyarként határozta meg. Mivel a nemzetiségi lakosság az országhatáron kívülre került, a zsidókra többé mint a nemzeti egyensúly fenntartóira szükség nem volt. Annál nagyobb szükség volt rájuk mint bűnbakra. Az ellenforradalmi rendszer egyrészt feledtetni, valamint kompromittálni akarta a forradalmakat ideológiailag motiváló polgári és szocialista eszméket, másrészt arra törekedett, hogy legitimálja a változatlanul tovább élő feudalista-kapitalista szimbiózist. A politikai antiszemitizmus mindkét ideológiai szükségletet kielégítette.

A két forradalom vezérkarában jelentős számban voltak asszimilált zsidók, akik politikai szocializációjuk, polgári és értelmiségi háttérük folytán már a Monarchia fennállása idején elutasították a magyar politikai kultúra autoriter jegyeit, és a továbbélő feudális társadalomfejlődési jegyek felszámolását sürgették. A háborúvesztés következményeként kirobbant forradalmakban lehetőséget láttak arra, hogy demokratikus politikai rendszert és szociálisan igazságos társadalmi viszonyokat teremtsenek. Az ellenforradalmi ideológiai propaganda ezeket a törekvéseket a politikai antiszemitizmus kontextusába helyezve nemzetidegen, „zsidós” törekvésekként állította be. Sőt, megfordítván az ok-okozati kapcsolatot, éppen úgy, mint Németországban, az ellenforradalmi politikusok a háború elvesztését is a forradalmi törekvések számlájára írták, és a radikális mozgalmak vezetőit azzal vádolták, hogy „háta szúrták” a fronton bátran és vitézül harcoló hadsereget. Ezzel kialakították a „nemzetidegen”, „radikális”, végső soron „bolsevista” zsidó fantomját.

Meg kellett azonban azt is magyarázni, hogy miért nem kerül sor társadalmi reformokra, miért marad a nagy létszámú földéhes parasztság föld nélkül, miért nyomorog a városi proletariátus, miért nincs társadalmi mobilitás, ami miatt a középrétegek a társadalmi lesüllyedés miatt rettegnek. Ezt a magyarázatot statisztikák szállították, melyek révén sikerült azt a látszatot kialakítani, hogy az ország egyetlen baja a zsidók mértéken felüli gazdasági és kulturális térfoglalása. Ezáltal jött létre a „kizsákmányoló”, „plutokrata”, „kozmpolita” zsidó fantomja.

A fentiekben vázolt általános antiszemita képleten belül két minta különböztetendő meg. A „populáris antiszemitizmus” a szociális frusztráció magyarázatára szolgáló szocialista „kizsákmányoló–kizsákmányolt” sémát ügyesen átalakította a „zsidó–magyar” sémára, s ezáltal nagyhatású ideológiát teremtett, melyet a szélsőjobboldali tömegmozgalmak fel tudtak használni arra, hogy a maguk javára mozgósítsák a szociális igazságtalanság érzetétől áthatott városi és agrárproletariátust. Az „úri” antiszemitizmus a két világháború közötti magyar társadalom lecsökkent társadalmi mobilitása és beszűkült érvényesülési tere által frusztrált értelmiségiek felfogásmódja volt, akik ezáltal helyzetüket nulla-összegű játszma-ként élték meg, melyben csak nyerni vagy veszíteni lehet.

Az ellenforradalom győzelmét követő fehérterror bővelkedett nyílt zsidóellenes kilengésekben, melyeknek a kormány hamarosan véget vetett. A pogromok helyett orosz mintát követve a kormány a „törvényes utat” választotta az antiszemita követelések kielégítésére. Az első nyíltan zsidóellenes törvény már 1920-ban megszületett Magyarországon, de azt

néhány év után visszavonták. Jelentős mérvű zsidóellenes törvényhozásra már csak a harmincas évek végén került sor, amikor Magyarországra már ránehezedett a náci Németország nyomása. A német ideológiai és politikai befolyásra való fogékonyságot megkönnyítette, hogy Németország segítséget nyújtott ahhoz, hogy Magyarország számára előnyös változtatásokat érjen el a Trianonban rá szabott határfeltételekhez képest. Először 1938-ban és 1940-ben, majd 1941-ben Magyarország olyan területekhez jutott, melyek a magyar nemzetfelfogás történeti és kulturális-pszichológiai szempontjai alapján magyarnak számítottak, hiszen ott nagyszámú, magát magyarnak valló, magyarul beszélő és magyar kultúrájú lakosság élt. E területekre is kiterjedt a zsidóellenes törvények hatálya, miáltal az ott élő, magukat még a Monarchia asszimilációs lavínája következményeként magyarként meghatározó zsidókat sokk érte. A területi revízió lélektanilag mindenestre megosztotta a megnagyobbodott Magyarország lakosságát, mivel a revízió okozta nemzeti eufóriában érthetően kevéssé tudtak azok osztozni, akik számára a magyar állampolgárság visszanyerése a jogfosztást és a megkülönböztetést jelentette.

A zsidóellenes törvények ellenére Magyarországon 1944. március 19-éig a zsidónak minősített személyek viszonylag nagyobb biztonságban érezhették magukat, mint bárhol másutt Európában. Ez a tény utóbb megszülte a „menedék-elméletet”, miszerint a magyar kormány a németeknek tett látszatengedmények (mint például a zsidótörvények) révén tudatosan törekedett arra, hogy megkímélje zsidónak minősített alattvalóit a „végső megoldástól”. Nehéz megmondani, hogy ez az elmélet igaz-e vagy csak utólagos konstrukció, de tény, hogy míg a német megszállás nem következett be, a kormány ellenállt a zsidók deportálására irányuló nyomásnak. A magyar kormány és a magyar társadalom felelőssége mégsem hanyagolható el, hiszen ésszel alig mérhető fel, hogy miként nem számoltak a megszállás lehetőségével. A kormány és a társadalom látszólag egy számítási hiba áldozatává vált. Az országot egy illúzió ejtette rabul. Azt tartották valószínűnek, aminek nem volt valószínűsége, és aminek valószínűsége volt, azt valószínűtlennek tartották. A hamis biztonságérzetre jellemző, hogy az ország akkor egyik legjelentősebbnek tartott gondolkodója, Németh László 1943 nyarán már a háború közeli végét jósolta, és a zsidótörvények érintettjeinek várható bosszúszomjára figyelmeztetett.

Sem a kormány, sem a társadalom nem készült föl Magyarországon arra az eshetőségre, ami végül is bekövetkezett, s a törvényes úton elkülönített, céltáblává változtatott zsidónak minősített több százezer ember tragikus elpusztításához vezetett.

A német hadsereg 1944. március 19-én bevonult Magyarországra. Új kormány alakult, mely az állami közigazgatást és a belső rendfenntartás céljaira fenntartott, kiválóan kiképzett csendőrséget a német intencióknak megfelelően a zsidónak minősített lakosság fizikai elkülönítésére, központokba való tömörítésére, s onnan vasúton az auschwitzi koncentrációs táborba való szállítására használta föl. Hat hét alatt a magyar állam hatóságainak aktív közreműködésével, a lakosság szeme láttára több mint négyszázezer embert szállítottak el, közöttük aggodat, nőket, gyermekeket, akikről aligha lehetett feltételezni, hogy mint angolász kémek a német hadicélok érvényesülését akadályozni vagy mint munkaerők elősegíteni lesznek képesek.

A fejlemények ismeretében számítási hibánál többről van szó. Bár kétségtelen, hogy a megszállás előtt a magyar kormány és a magyar társadalom zöme nem osztotta a német nemzetiszocialista ideológia által nyíltan vallott pusztító célokat, e célok nem lehettek ismeretlenek. A nemzetiszocialista német állammal való szövetségzés a területszerzés érdekében politikailag éppen vállalható lett volna, még ha utóbb a számítás tévesnek is bizonyult.

A szövetség erkölcsileg volt vállalhatatlan, mivel kezdetektől fogva kétség sem férhetett hozzá, hogy 1933 után Berlinben kik és miféle szándékok jegyében tevékenykednek.

A német megszállással csődbe jutott ellenforradalmi rendszer felelősségét fokozza, hogy ha a szélsőjobb törekvésektől el is határolta magát, antiszemita ideológiai fogantatásának eredendő bűnétől nem akart és nem tudott megszabadulni. Ezáltal a magyar kormány akár kordában akarta tartani a zsidóellenes indulatokat, akár nem, mindenképpen olyan perspektívába helyezte a zsidókérdést, hogy az abnormális (a jogfosztás) vált normálissá és a normális (a jogegyenlőség) lett abnormálissá. Ily módon amikor a zsidók deportálására került sor, csődöt mondtak a magyar társadalom erkölcsi fékjei. Ha akadtak is bátor egyének, akik szembeszegültek a rendelkezésekkel és megpróbálkoztak zsidónak minősített személyek mentésével, a kollektív társadalmi ellenállás elmaradt, beleértve még az egyházakat is, melyek csak vonakodva, megkésve, önmagukat hatástalanítva szólaltak meg.

A deportálások leállítására irányuló nemzetközi nyomás és a hadi helyzet alakulása együttevén arra vezetett, hogy a német megszállást követően enigmatikusan visszavonult kormányzó egyszercsak aktivizálódott, s a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozására 1944 júniusa végén képesnek mutatkozott.

A játszma azonban még nem volt vége. Miután a kormányzó fegyverszünetet kért a szövetséges hatalmaktól és Moszkvába kiküldött delegációjával 1944. október 15-én aláíratta a fegyverszüneti szerződést, a németek megfosztották hatalmától. Magyar nemzeti-szocialistákból toborzódott bábkormány alakult, melynek hatalma annak arányában csökkent, ahogyan a német és magyar csapatokkal harcoló szovjet csapatok előrenyomultak az ország területén. A körülkerített Budapesten a zsidók gettókba koncentrálni kezdtek, a mániákusan antiszemita gyilkos magyar nemzetiszocialista különítmények könnyű prédájául kínálkozva.

ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ALATT

Budapestet 1945. február 12-én vették be a szovjet csapatok. A magyar főváros bevétele a gettókba szorított zsidók számára a szó legszorosabb értelmében vett felszabadulást jelentette. A gettókon kívül élők tapasztalatában a szovjet csapatok bejövetele viszont szabad rablásként, nők megerőszakolásaként, a munkaképes férfilakosság elhurcolásaként jelent meg.

Száz éven belül ötödször fordult elő, hogy polárisan szembekerültek egymással Magyarországon az együttélő zsidó és nem zsidó lakosok tapasztalatai, miáltal egymás igazságát kizáró valóságkonstrukciók jöttek létre. Az első szembekerülésre az asszimilációs időszak kezdetekor került sor, amikor a zsidók társadalmi felemelkedése önmaguk számára egyéni pozitív tulajdonságaik által indokolt teljesítményként jelent meg, míg a nem zsidók szemében a felemelkedés a zsidók kollektív negatív tulajdonságai művének tűnt. A második tapasztalati divergencia az első világháborút követő forradalmi időszakot jellemezte, amikor a társadalmi igazságosság és haladás ügye a nemzeti létre ártalmas, idegen, bomlasztó eszme színében mutatkozott meg a közvélemény szemében. Harmadszorra a trianoni békeszerződés által elcsatolt területek egy részének visszaszerzése idején jött létre gyökeresen

eltérő tapasztalat zsidók és nem zsidók között. Az 1944-es üldöztetés a deportálás érintettjei szemében a magyar közigazgatás és csendőrség tevékenysége következtében jelent meg, míg a nem érintettek szemében a döntő okot a német megszállás képezte. Végül a szovjet csapatok bejövetelkor jött létre diszkrepancia, mivel a Vörös Hadsereg megjelenése Budapesten a zsidók számára felszabadítást és a nem zsidók számára megszállást jelentett.

E tapasztalati divergenciák tovább éltették az antiszemita diskurzust, ugyanakkor a Holocaust borzalmas tényeinek kiderülése után egyúttal kibeszélhetetlenné is váltak. Bibó István 1948-ban megpróbálkozott a nyílt beszéddel, felvetve többek között a felelősség kérdését is, azonban a még az abban az évben bekövetkezett kommunista hatalomátvételtől a kísérletnek nyomban véget vetett.

A második világháború után Közép- és Kelet-Európában vége szakadt a zsidó jelenlétnek. A Holocaust kevés számú túlélője az egyes országokból részint önként, részint politikai nyomás hatására kivándoroltak. A Szovjetunióban maradt zsidóság külön történet. Egyedül Magyarországon maradtak zsidók, de arányuk a lakosság egy százalékát sem tette ki.

Azt gondolhatnánk, hogy a zsidók jelenlétének megszakadásával az antiszemitizmusnak is vége szakadt. Ez a benyomás azonban már akkor is hamis volt, amíg Közép- és Kelet-Európa országai a szovjet hatalmi tömbhöz tartoztak. Sztálin, aki Hitlert őszintén csodálta, nem feledkezhetett el az antiszemitizmusról, és ahol lehetett, a szovjet hatalmi érdekeknek megfelelően manipulált vele. A manipuláció első szintje volt a zsidóság, az antiszemitizmus, a Holocaust témáinak tabuizálása. A második szintet az antifasizmus álszent hangsúlyozása képezte, mely a zsidókat csak mint a „náciizmus üldözöttjeit” engedte be a képbe. A harmadik szintet az egyes országokban korábban uralkodó antiszemita légkör provokálása képezte, melyre természetesen senkinek sem volt módja nyilvánosan reflektálni. Az egyes országok kommunista pártjainak élére Sztálin előszeretettel engedett a helybeli közvélemény szemében zsidónak minősülő személyeket, miáltal tág manipulációs tér keletkezett. Az antiszemitizmus gyanúját oszlatandó a kommunista kormányok egyes országokban látványosan támogatták például a jiddis színjátszást, miközben közvetlen és közvetett eszközökkel mindent megtettek annak érdekében, hogy a maradék zsidóságot kivándorlásra bírják. Végül 1967 után az antiszemitizmus cionistaellenes kampányként nyíltan is megjelent a szovjet blokk egészében.

Magyarországon a populáris antiszemitizmus forrásai elapadtak. Jóllehet az 1956-os forradalomig az uralmon lévő kommunista pártnak, valamint az elnyomó apparátusnak a sztálini taktika jóvoltából bőven akadtak antiszemita szempontból zsidónak minősíthető reprezentánsai, a forradalom lázas napjai alatt antiszemita jellegű megnyilvánulások szinte egyáltalán nem fordultak elő.

A forradalmat követő évtizedekben a nyolcvanas évek elejéig a zsidókkal és az antiszemitizmussal összefüggő témák nyilvános megvitatására nem került sor. S Magyarország kevéssé vett részt a szovjet blokk országaiban egyébként hangsúlyos anticionista propaganda-hadjáratban. Úgy tűnhetett, hogy Magyarországon a „szocializmus építése” levette a napirendről az antiszemitizmus kérdését, miként felszámolta a „burzsoá nacionalizmust” is.

A hallgatag felszín persze nem tévesztette meg sem a hatalmat, sem a társadalmat. Ha a populáris antiszemitizmus tartalékai valóban ki is merültek, a középosztályi „úri” antiszemitizmus nagyon is elevenen parázslott. A lassan szerveződő értelmiségi ellenzékkel szemben a hatalom nem lépett fel nyílt eszközökkel, de annál inkább azon volt, hogy a két világháború közötti időszakból örökölt nulla-összegű konfrontációs séma pszichológiailag tovább éljen és mérgezzen. A szocialista redisztribúció technikája lehetővé tette, hogy az elit-

értelmiség érvényesülése a központilag kiutalt forrásoktól függjön. A kommunista párt által irányított kultúrpolitika gondosan ügyelt arra, hogy a különféle előnyök (díjak, külföldi utazások, privilégiumok, publikációs lehetőségek, vezetői megbízatások, hatáskörök stb.) elosztásakor a kedvezményezettek tudatában legyenek annak, hogy kik azok, akikkel szemben előnyökhöz jutottak.

A kategorizációs alapot az elitértelmiségnek a két világháború közötti időszakból örökölt „népies” és „urbánus” megkülönböztetése képezte, melynek antiszemita konnotációi köztudomásúak voltak. Statisztikai értelemben véve igen alacsony volt azok száma, akik e megkülönböztetést értették és önmagukra egyik vagy másik kategóriát alkalmazták. A megkülönböztetésnek azonban mégis igen nagy volt az ideológiai és politikai jelentősége, mivel a művészetekben, a tudományokban és a tömegkommunikációban aktív elitértelmiségiek-ről volt szó, akik szerep- és gondolkodási mintaként tűntek föl a közvélemény előtt.

A hatalom által gyakorolt megosztási taktika azért is sikeres lehetett, mert a megkülönböztetés voltaképpen alapja sosem volt nyilvánosan megvitatható. Bár „mindenki” tudta, hogy a „népies” jelentése az, hogy „nem zsidó”, az „urbánus” jelentése pedig az, hogy „zsidó”, ez a nyilvános beszédben soha el nem hangozhatott. Következésképpen azok a tapasztalati divergenciák sem fogalmazódhattak meg, amelyek a megkülönböztetés múltbeli tragikus asszociációt hordozták. A kibeszéletlen sérelmek, vádak és ellenvádak elfojtódtak, és a racionális tudat által ellenőrizhetetlen projekciókká, kölcsönös gyanakvássá és bizalmatlansággá transzformálódtak. Ez nagyszerűen megfelelt a hatalom céljainak, amely a szükségképpen adódó konfliktusokban döntőbírói szerepben tetszeleghetett.

A „szocialista építés” válsága a nyolcvanas évek elejére azonban annyira elmélyült, hogy az elitértelmiségre közösen jellemző ellenzékiesség ereje kezdett felülkerekedni a megosztottságon. Hamarosan kiderült azonban, hogy a két csoport teljesen eltérő irányban keresi a kiutat, s ily módon most már spontán alapokon a megosztottság újra megjelent, s tartós-nak bizonyulva áthúzódott a szocializmus utáni szabad és demokratikus időszakra is.

A „népi” ellenzék kritikája elsősorban a szocialista internacionalizmus ellen irányult, mely által a nemzeti identitást látták veszélyeztetve. Retorikájukban a Magyarország határain kívül élő magyar nemzeti kisebbségek, az alacsony népszaporulat, a fokozódó nyugati befolyás, a fogyasztói értékrend által veszélyeztetett szolidaritás állt előtérben. Csurka István, aki utóbb a szélsőjobb exponense lett, a magyar nemzet „pincérmennzette” való elfajulásáról beszélt, míg Szörényi László, utóbb a Magyar Köztársaság római követe, Magyarország „honkongizációja” ellen fűjt riadót.

Az „urbánus” ellenzék szocializmus-kritikájában a modern politikai-gazdasági racionalitás hiánya, az emberi jogok elhanyagolása, a nyugati társadalomfejlődési mintáktól való végzetes elmaradás veszélye képezte a fő motívumokat.

ANTISZEMITIZMUS ÉS A DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁS

Az 1989/90-es demokratikus fordulatot követően felszabadult tömegkommunikációban mindenki számára váratlanul felszínre tört az antiszemitizmus, immár kód-szavak és rejtett utalások nélkül. Az első szabad választást megelőző kampányban részt vevő újsütetű politikusok a korábbi ellenzékből rekrutálódván akarva-akaratlan magukkal

hozták korábbi kulturális meghatározottságaikat. A „népiek” a keresztény-nemzeti pártok mellett sorakoztak fel, míg az „urbánusok” a liberálisokhoz sorolódtak. Ezáltal a kampány nem lehetett mentes a politikai antiszemitizmus megnyilvánulásaitól sem. Az alternatíva az volt, hogy az államszocializmus romjait a keresztény-nemzeti pártok vagy liberális pártok takarítsák-e el. A választók azonban feltehetően nem az „antiszemita kártya” miatt döntöttek a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató pártok mellett, hanem azért, mert ezek a pártok liberális ellenlábasaikhoz képest hihetőbb ígéretekkel tettek arra, hogy a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet fájdalommentes és könnyű lesz.

Amikor a választási győzelmet követően heteken belül kiderült, hogy a rendszerváltozás nemcsak a nemzeti jelképek, az utcanévek és az egyenruhák cseréjét jelenti, hanem az egész társadalom életét fenekestől felforgató kemény és súlyos egzisztenciális következményekkel járó intézkedések sorát követeli meg, a hatalomra került politikai erők ideológiai keresztshadjáratba kezdtek, melynek során egyre gátlástalanabban merítettek abból az ideológiai szótárból, melyre példát a magyar társadalom utoljára 1944-ben, illetve azt megelőzően látott.

A kormányzó pártok elszámították magukat. Az irányításuk alatti tömegkommunikációban és a politikai klienseik által szervezett utcai megmozdulásokon ugyan elszaporodtak a szélsőjobboldali megnyilatkozások, de a közvélemény elutasítóan reagált. A kormány nem tudta eljátszani a mérséklő centrum szerepét, hanem egyre inkább a szélsőjobb foglyává vált, anélkül, hogy ennek tudatában lett volna. Az uralmon levők ugyanis nem hittek a közvélemény-kutatási eredményeknek (talán „zsidó manipulációt” gyanítottak bennük) és kisebbségi pozíciójukat fel nem ismerve a maguk által teremtett politikai Patyomkin-falu megtévesztetteivé lettek. A második szabad választásokat a keresztény-nemzeti pártok elvesztették, s hatalmas parlamenti többséggel szocialista-liberális koalíció került kormányra. Az 1990–94 közötti ideológiai ámokfutásnak vége szakadt. Szociológiai ez a fejlemény előre látható volt.

A nemzeti tudat tartalmait feltáró, a hetvenes és a nyolcvanas években végzett szociológiai vizsgálatok (Csepeli 1992) azt mutatták, hogy a magyar társadalom spontán nemzeti identitása érzelmi és szituatív jellegű, s a két világháború között kultivált nemzetcentrikus elemekre érzékeny. A vizsgálatok azt is feltárták, hogy a népi-urbánus megosztottságra az értelmiségnek csak egy része reagál, s korántsem lehet a népi ideológia dominanciájáról beszélni. Az értelmiségi közvélemény abban viszont egységet mutatott, hogy Magyarország második világháborús részvétele miatt sokkal inkább a németekre hárította a felelősséget, mintsem a magyar kormányt, a magyar uralkodó osztályokat vagy a magyar népet hibáztatta volna.

A kilencvenes években több vizsgálatra is sor került, amelyek eredményei kapcsán az antiszemitizmus kiterjedésére nézve becsléseket lehet tenni. Kovács András 1992 végén és 1993 elején egyetemisták 1000 fős országos reprezentatív mintáján végzett kérdőíves kutatást. Azt találta, hogy a megkérdezettek 75 százaléka szerint a zsidóknak vannak sajátos megkülönböztető vonásaik (69 százalék vélekedett ugyanígy a magyarok esetében). A megkülönböztetésből azonban hiányzottak a politikai antiszemitizmus által előszeretettel hirdetett negatív tulajdonságok, mivel egy tulajdonság („ravasz”) kivételével a válaszadók a zsidókat pozitív tulajdonságokkal ruházták fel. A vizsgálat eredményei szerint az egyetemisták 48 százaléka az antiszemitizmus semmi jelét nem mutatta, 45 százalékuk esetében kisebb mértékű antiszemitizmus volt kimutatható, és mindössze 7 százalék volt azok aránya, akik antiszemitának nevezhetők (Kovács 1997).

A magyar tizenévesek 4000 fős mintáján 1992 őszén került sor egy nagyarányú politikai szocializációs vizsgálatra (Csepeli, Kéri, Stumpf 1996). A vizsgálat egyes eredményei arra utalnak, hogy a zsidókkal kapcsolatosan a nemzeti identitás által mozgósított kon-

notációkhoz képest kevésbé pozitív konnotációk élnek a fiatalokban. Amikor például a kutatók azt kérdezték, hogy a fiatalok véleménye szerint egy leendő autópálya építése érdekében mit lehet és mit nem lehet feláldozni, az elhagyott zsidótemetőt többen tartották feláldozhatónak, mint azt a temetőt, amelyben az 1848/49-es szabadságharcban elesett honvédek sírjai voltak. Egy másik kérdésben azt kérdezték, hogy a különböző kisebbségek jogait ért sérelem esetében a válaszdó kimenne-e az utcára tüntetni vagy sem. A legnagyobb arányú részvételi hajlandóság az erdélyi magyar kisebbség által elszenvedett sérelmek elleni tüntetés esetében mutatkozott (32 százalék), míg a legkisebb mértékben a homoszexuálisok és a bulgáriai török kisebbség emberi jogaiért voltak hajlandók síkra szállni (8 százalék és 9 százalék). A zsidókkal szemben esetlegesen megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetés ellen a válaszdók 18 százaléka lett volna hajlandó az utcán tüntetni.

A választásokat megelőző évben végzett közvélemény-kutatások hozták felszínre, hogy az antiszemitizmushoz való viszonyban eltérés van a személyek saját és az általuk észlelt többségi pozíció között. Több vizsgálatban is azt tapasztalták, hogy a megkérdezettek mintegy 10 százaléka helytelenítette azt a lehetőséget, hogy Magyarországnak zsidó miniszterelnöke legyen. A zsidó miniszterelnök lehetőségét tehát a döntő többség elfogadta. Kiderült azonban, hogy ez a többség nem látja magát. Ellenkezőleg, a zsidó miniszterelnököt elfogadók azt hitték, hogy kisebbségben vannak. Amikor ugyanis azt a kérdést tették föl a megkérdezetteknek, hogy szerintük a lakosság hány százaléka volna egy zsidó miniszterelnök ellen, akkor többségük 60 százalék körüli számot jelölt meg.

Egy 1994 nyarán a magyarországi felnőtt lakosságot reprezentáló 1000 fős mintán végzett ismeretszociológiai vizsgálat szerint (Mátay, Tóth 1994) a második világháború alatti zsidóüldözésekről a megkérdezettek 92 százaléka tudott. Az auschwitzi koncentrációs táborról és annak funkciójáról is tudott 91 százalék. E két általánosan ismert adaton kívül azonban a megkérdezetteknek már csak a fele-harmada tudott pontos választ adni olyan kérdésekre, amelyek Wallenberg személyére, a zsidótörvények tartalmának vagy a zsidó-deportálások pontos idejének ismeretére és más koncentrációs táborok hollétére vonatkoztak. Sok válaszdó (26 százalék) szerint Recskén is koncentrációs tábor volt, jóllehet ott az ötvenes években a magyar sztálinisták állítottak fel „osztályellenségek” számára gyűjtőtábor.

A Holocaust magyar áldozatainak számát a megkérdezettek 56 százaléka pontosan meg tudta becsülni, s 29 százalék mondott a tényleges számnál alacsonyabb számot. A kérdésre 15 százalék nem tudott válaszolni. A Holocaust bekövetkezése előtt Magyarországon élt zsidók számát a megkérdezettek 46 százaléka felülbecsülte, 18 százalék adott pontos becslést, s 8 százalék volt az alulbecsülők aránya. A kérdésre 27 százalék nem tudott választ adni.

Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a magyarországi Holocaust megtörténtének ismerete alapvetően jelen van a magyar lakosság tudatában, de részletes ismerete csak szűkebb, elsősorban az iskolázottabb rétegekre jellemző. A zsidóüldözések tudata által okozott kognitív disszonancia redukciójára utal annak a nézetnek a 48 százalékos elterjedése, miszerint a magyar családokra az volt jellemző, hogy az otthonukban bújtatták és anyagilag támogatták az üldözött zsidókat. (A történelmi tények ennek ellenkezőjéről vallanak.)

Enyedi és Fleck 1994 nyarán végeztek 1000 fős országos reprezentatív mintán egy kutatást, melynek adatai közvetve ugyancsak érdekes adalékokat szolgáltathatnak a magyarországi lappangó antiszemitizmus megítéléséhez. Az egyik kérdésblokkban arra kérték a minta tagjait, hogy becsüljék meg a kérdezés időpontjában a Magyarországon élő zsidók számát. A kérdés megválaszolására csak 56 százalékuk vállalkozott. Figyelembe véve, hogy a Holocaust elpusztította a magyarországi zsidók zömét, és a túlélők egy része elhagyta az or-

szágot, jelenleg mintegy 80-100 ezerre tehető azok száma Magyarországon, akiknek identitásában a zsidó kategória szerepet játszhat. A becslésre vállalkozók 34 százaléka említette ezt a számot. A válaszadók többsége (48 százaléka) túlbecsülőnek mutatkozott, míg kisebb részük (18 százaléka) alulbecslő volt.

Egy másik kérdésblokkban a kutatók a Holocaust magyarországi áldozatainak számára vonatkozóan kértek becslést. Míg az ugyanabban az évben végzett Mátay–Tóth-féle vizsgálatban 85 százalék vállalkozott válaszadásra, ezúttal csak a minta 63 százaléka adott választ. A válaszok arányai is másként alakultak. Míg a másik vizsgálatban a pontos becslők aránya 56 százalék volt, ezúttal a pontos becslők a teljes mintának csak 31 százalékát tették ki. (Az eltérések oka az eltérő kérdezési mód lehetett. A Mátay–Tóth-féle kérdőívben például a „deportáltak” számát kérdezték, és mindössze három, egyszerűen megfogalmazott válaszalternatíva volt, túlbecsülő alternatíva pedig nem is szerepelt. Ezzel szemben az Enyedi–Fleck-vizsgálatban a kérdés a „meghaltakra” vonatkozott és kilenc válaszalternatíva volt, melyek 25 ezer és több millió közötti értékeket tartalmaztak.)

Míg a létszámkérdésnél az volt a tendencia, hogy a pontosan becslők aránya alacsony volt, s a túlbecsülők aránya meghaladta az alulbecslők arányát, addig a meghaltak számára vonatkozó kérdésnél a pontosan becslők aránya 50 százalékos volt, s az alulbecslők jóval többen voltak (33 százalék), mint a felülbecslők (17 százalék).

A két becslés egymástól függetlenül alakult. Nem állítható, hogy a zsidó áldozatok számát alulbecslők felülbecsülnék az országban élő zsidók arányát. Valójában a becslések pontosságát vagy pontatlanságát bizonyult fontosnak. Az országban élő zsidók számát pontosan becslők kevésbé értettek egyet az antiszemita állításokkal, mint azok, akik felül- vagy alulbecsülték a zsidók számát. Hasonló tendencia mutatkozott az áldozatok számát pontosan és pontatlanul becslők körében is.

Az alulbecslők és felülbecslők jellegzetesen különböztek életkor, iskolai végzettség és lakóhely szerint. A fiatalok az áldozatok számának túlbecsülésére mutattak hajlandóságot, szemben az idősebbekkel, akik többnyire pontos becsléseket adtak. Az országban élő zsidók létszámát túlbecsülők átlagos iskolai végzettsége magasabb volt, mint az alulbecslőké. A budapestiek becstelték messze a legtöbbször a zsidók létszámát: átlag negyed- és félmillió közötti számot adtak meg (ha egyáltalán vállalkoztak a becslésre).

A fővárosban élő értelmiségiek tartják tehát leginkább nyilván, hogy valaki zsidó-e vagy sem. Ez is megerősíti azt a benyomást, hogy Magyarországon a populáris antiszemitizmus kiveszett, s inkább a fővárosban élő értelmiség által észlelt versenyhelyzet termékeként keletkezett „úri antiszemitizmus” továbbéléséről beszélhetünk. Az adat több mint nyugtalanító, mivel a Magyarországon szokásos és normálisnak tekintett politikai diskurzusban a „zsidó” megjelölés csak mint önmeghatározás, illetve vallási vagy Izrael állam összefüggésében használt terminus használatos. A szélsőjobboldali szóhasználat is óvakodik a szótól, s inkább kódszavakat, illetve utalásokat alkalmaz („kozmpopolita”, „termesz”, „Soros alapítvány”, „Reichman fivérek” stb.). Maga az „antiszemita” kifejezés sem szalonképes mint önmeghatározás. Helyette a „nemzetféltő”, „nemzeti”, „keresztény” terminusok szerepelnek. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a posztkommunista magyar antiszemitizmusban „nincsenek antiszemiták”.

Az antiszemita kontextus a „zsidó”, illetve az azt helyettesítő kódszó jelentését önkényesen kitágítja, hogy mindent magába foglaljon, amit a szó használója az „igazi” magyarságtól idegennek, „nemzetellenesnek” tart. Ha valaki a kétfélmillió magyar fővárosban negyed- és félmillió közé becsüli azok számát, akiket nem tart teljes értékű magyarnak, az nem

egyszerűen egy hamis adatot raktároz a tudatában, hanem velejéig hamisan konstruált világképpel rendelkezik. Ez a világgép egyenes örököse a két világháború között eleven Budapest-sztereotípiának, mely Budapest helyet Judapestet hangoztatott, s e városban látta mindazon rossz forrását, mely a tiszta és egészséges magyar élet megrontását célozza.

A zsidók látható jelenlétének a Holocaustot véget vetett Magyarországon, s ilyen értelemben véve „zsidók” csak annyiban vannak, amennyiben a zsidókra vonatkozó fantáziák, projekciók és sztereotípiák a fejekben léteznek. Kovács András adatai azt mutatják, hogy az életbe belépő értelmiségiek e megelőző nemzedékekhez képest pozitívabb színben látják a zsidókat, de a lényeg az, hogy MÁS-nak látják őket, mint a magyarokat. A másság vélelme pedig megfelelő társadalomlélektani feltételek mellett bármikor feltöltődhet negatív előítéletekkel. A bosszúszomjas Shylock bármikor színre léphet.

Az államszocialista rendszer összeomlását követő szabad és demokratikus tömegkommunikációban felbukkant antiszemita hullám nem tudott a tömegekig elhatolni. Az antiszemita besorolás elől menekülő értelmiség egy része azonban minden bizonnyal beleesett a „zsidók nélküli antiszemitizmus” csapdájába. Csoóri Sándor a rendszerváltozást követően tette közzé „Nappali Hold” című esszéjét, melyben a Holocaust utáni periódus antiszemita ideológiai paradigmájának megalkotására tett kísérletet. Az esszé azt a pszichoanalitikus tételt példázza, mely szerint minden bűn megbocsátható, csak az nem, melyet mi magunk követünk el mások ellen. A népirtásért viselt felelősség kérdését föl sem vetve a szerző kijelenti, hogy a Holocaustot követően a zsidók asszimilációja Magyarországon véglegesen visszájára fordult. A folyamat kezdő pillanataként a két világháború között uralkodó antiszemita sémáknak megfelelően a trianoni magyar nemzeti traumát jelöli meg, mintha ahhoz a zsidóknak bármi közük is lenne. Arról teljesen elfelejtkezik, hogy a Hitler jóvoltából visszanyert magyar területeken élő magyar zsidók örömét talán befelhőzte, hogy számukra a magyar államhoz való visszatérés a diszkriminációt és utóbb a halált hozó deportálást jelentette. Azt a kérdést azonban Csoóri sem képes elkerülni, hogy a Holocaust után szinte teljes egészében megsemmisült zsidóság és annak Budapesten maradt erőteljesen asszimilálódott töredéke miként képes a demokratikus viszonyok között megszerveződött liberális politikai erők mögé bújva halálos veszedelmet hozni a magyarságra. A költő és ideológus válasza több, mint meghökkentő. Azt állítja, hogy a zsidóság „magához asszimilálta” a nem zsidók tömegeit, akik önmaguk közelebbről meg nem fogalmazott magyarságuktól elidegenítve már mint „zsidók” törnek a magyar népre. Ez az a gondolat, mely a zsidók számának túlbecsrlőt kínozhatja. Ha nincsenek zsidók, akkor ki kell találni a „zsidókhoz asszimilálódottak” kategóriáját. Mintha csak reinkarnálódott volna Goebbels *bon mot*-ja, aki szerint „ki zsidó és ki nem az, azt én mondom meg”.

AZ ANTISZEMITIZMUS ALKONYA?

Közép- és Kelet-Európa országainak posztkommunista történelme mindazonáltal csak részben igazolja azokat a félelmeket, amelyek a korábban oly pusztító erejű ideológiai démonok visszatérését jósolták. A nacionalizmus kétségtelenül felszínre tört egyes országokban, s a volt Jugoszlávia területén hosszan tartó válság kiobbantását eredményezte. A többi országban azonban, ha különböző iramban is, de mintha elkezdődött volna a demokratikus tanulási folyamat. A választók többsége mindenütt elutasította a szélső-

jobboldali, antiszemita ideológiai elemekkel operáló pártokat. Egy, a kilencvenes évek elején végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat adatai szerint Közép-Európában Magyarországon volt a legalacsonyabb a zsidókkal szemben negatív attitűdöket valló személyek aránya (11 százalék), mely alatta maradt a jóval magasabb lengyelországi és csehszlovákiai arálynak (34 százalék, illetve 20 százalék) (Hockenos 1993).

Az államszocialista gazdasági és politikai rendszerről a piacgazdaságra és a plurális politikai berendezkedésre való átállás szükségképpen megnöveli a társadalmi feszültségeket, hiszen az átállásnak rövid távon nemcsak nyertesei, hanem vesztesei is vannak. A korábban elveszett viszonylagos biztonságérzet, a széles körben osztott egalitáriánus értékrend megroppanását követő ideológiai űrben könnyen hihető pszichológiai magyarázatnak tűnhet minden, ami a csoportgondolkodás archetipikus mintáira támaszkodva idegenek ártó hatásában keresi a rendszerváltás okozta nyomorúságok okait. Ahhoz, hogy a lelki kőkorszak soha vissza ne térjen, gazdasági prosperálásra, az európai integráció kiteljesedésére és gondos, az életbe lépő minden új nemzedékre kiterjedő toleráns és demokratikus állampolgári nevelésre lesz szükség.

IRODALOM

- Bibó I. (1948) „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.” In *Uő Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest: Magvető, 1986. 621–797.
- Brubaker R. (1992) *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Csepeli Gy. (1992) *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Csepeli Gy.–Kéri L.–Stumpf I. (1996) Hungarians' Conflicting Identifications with the Homeland and Europe. In Farnen R. et al. (eds.) *Democracy, Socialization and Conflicting Loyalties in East and West*. London: Macmillan. 195–206.
- Enyedi Zs.–Fleck Z. (1994) Számháború. (War of Numbers). (Manuscript.)
- Fábián Z.–Sik E. (1996) Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport, 1996*. Budapest: TÁRKI. 381–413.
- Gellner E. (1983) *Nations and Nationalism*. Ithaca: Ithaca University Press.
- Gilman S.–Katz S. T. (eds.) (1991) *Anti-Semitism in Times of Crisis*. New York: New University Press. 4.
- Gross J. (1994) *Shylock. A Legend and its Legacy*. New York: Simon and Schuster.
- Hockenos P. (1993) *Free to Hate. The Rise of the right in post-Communist Europe*. New York, London: Routledge.
- Karády V. (1997) *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Történeti-filozófiai tanulmányok. Budapest: Replika Kör.
- Kovács A. (1997) *A különbség köztünk van. Az antiszemitizmus és a fiatal elit*. Budapest: Cserépfalvi.
- Lendvai P. (1971). *Anti-Semitism without Jews*. New York: Doubleday and Co.
- Mátay M.–Tóth A. (1994) Determinants of Levels of Knowledge of the Holocaust among Hungarians in post-Communism. (Manuscript)
- Nagy-Talavera N. (1970) *The Green Shirts and the Others. A History Fascism in Hungary and Rumania*. Stanford: Hoover Institute Press.
- Sacks J. (1992) *Crisis and Covenant. Jewish Thought after the Holocaust*. Manchester: Manchester University Press.
- Schutz A. (1944) The Stranger. An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*. Vol. 46. No. 6. 499–507.
- Szücs J. (1988) Three Historical Regions of Europe. In Keane, J. (ed.) *Civic Society and the State*. London: Verso. 291–332.

Marián Béla

ROMA ÜGYEK ÉS A KÖZVÉLEMÉNY

Az utóbbi időben számos konfliktus támadt az önkormányzatok és a területükön élő cigányok csoportjai között. Ezek közül a konfliktusok közül néhány média-eseménnyé vált és országos jelentőségű üggyé duzzadt. A Marketing Centrum először 1997 szeptemberében a sátoraljaújhelyi eset kapcsán, majd decemberben a székesfehérvári Rádió utcai romák kálváriája nyomán tett fel néhány kérdést az ország felnőtt lakosságát reprezentáló 1000-1000 embernek. 1997 októberében pedig egy közoktatási kutatás során faggatták az embereket a cigány tanulók iskoláztatásával kapcsolatos kérdésekről. Ez utóbbi adatfelvételnek a tiszavasvári iskolában történtek adtak aktualitást. A három adatfelvétel azonban egymástól függetlenül készült, más és más megrendelői igények kielégítésére. Ez azt jelenti, hogy a kérdések nincsenek szinkronban egymással, de azért az adatok együttes elemzése még így is szolgál néhány általános tanulsággal. Elsősorban azzal, hogy a gettósodáshoz vezető intézkedések csak növelik a romákkal szembeni ellenérzéseket, amelyeket igazán hatékonyan csak évtizedek alatt, az oktatási intézmények hathatós közreműködésével lehet csökkenteni.

A SÁTORALJAÚJHELYI ESET VISSZHANGJA

1997 nyarán a sátoraljaújhelyi önkormányzat rendeletet hozott arról, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel megpróbálja elérni néhány renitens cigány család kiköltözését a városból. A Marketing Centrum 1997. szeptember eleji országos adatfelvétele során a megkérdezettek 77 százaléka azt állította, hogy hallott erről a hírről (1. táblázat). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ilyen sok ember lett volna jól értesült az ügy minden részletéről, csak azt, hogy ennyien nem lepődtek meg a kérdés hallatán. A 77 százalék azonban még így is nagyon nagy szám, hiszen az adatfelvétel idején a NATO csatlakozásról rendezendő népszavazásról sem tudtak lényegesen többen (ennél az utóbbi kérdésnél 81 százalék vallotta tájékozottnak magát). Az, hogy ebből a helyi ügyből országos jelentőségű hír válhatott, jelzi, hogy a magyar társadalom fokozott érzékenységgel reagál a romák és a többség konfliktusaival kapcsolatos hírekre.

1. táblázat

Hallott Ön arról, hogy a sátorlajújhelyi önkormányzat rendeletbe adta, minden rendelkezésre álló eszközzel megpróbálja elérni, hogy kiköltözzön néhány renitens cigány család a városból? (százalék)

	igen 1997. szeptember
egyáltalán nem érdekli a politika	70
egy kicsit érdekli a politika	75
közepesen érdekli a politika	83
nagyon érdekli a politika	97
férfiak	81
nők	74
18–29 évesek	65
30–45 évesek	77
46–59 évesek	86
60 év fölöttiek	80
nincs érettségijük	74
érettségizettek	81
diplomások	87
megkérdezettek összesen	77

Az adatfelvétel során megkértük munkatársainkat, hogy miután elkészítették az interjúkat, jelöljék meg a kérdőíven, vajon megítélésük szerint az interjúadó személy cigány volt-e vagy sem. Kérdőbiztosaink az esetek három százalékában jelöltek igent, két százalékában pedig nem tudtak dönteni. Ez nagyjából szinkronban van azzal, hogy a szakértők öt százalékra becsülik a romáknak a magyar lakosságon belüli arányát.

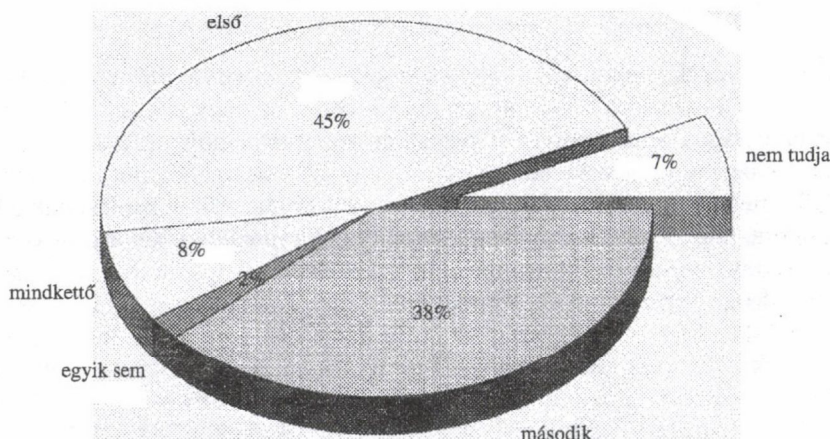
Az 1000 fős mintába végül is összesen 47 cigány származású vagy cigány származásúnak vélhető személy került. Közülük senkinek sem volt diplomája, 2 főnek volt érettségije, négynek szakképzettsége, míg 16 fő végzettsége 8 osztálynál alacsonyabb volt, és egy fő kivételével mindnyájan a jövedelem szerinti alsó 20 százalékba tartoztak. Ez egyrészt azt a tényt tükrözi, hogy a romák a magyar társadalmi rétegződés legaljára szorultak, másrészt viszont arra is következtetni enged, hogy az alacsony iskolázottságúakon, illetve a legszegényebbekben látszik meg a legkönnyebben a cigány származás.

Az ilyen és hasonló esetek megítélésével kapcsolatban nehéz egyszerű közvélemény-kutatási kérdéseket megfogalmazni. Egyrészt azért, mert a különböző társadalmi rétegek nagyon is eltérően tájékozottak a szóbanforgó ügyek részleteiről, másrészt pedig a különböző rétegekhez tartozók eltérő mértékben vállalják nyilvánosan is a romákkal kapcsolatos véleményeiket. Végül is a sátorlajújhelyi eset kapcsán két kérdést tettünk fel az embereknek. Az elsőben elvi állásfoglalást kértünk, a másodikban pedig azt firtattuk, hogy kiket támogatnának, ha saját lakóhelyükön történne hasonló eset. Maga az érintett esemény egyébként nagyon is alkalmas volt a nyílt vagy rejtett előítéletek mozgósítására, mivel a negatív megkülönböztetés áldozataivá vált családok számos tagja deviáns életvitelű, ráadásul a helyi cigány kisebbségi önkormányzat is a megkülönböztető határozat mellett érvelt, sőt annak egyik kezdeményezője volt. Ennek azért van jelentősége, mert a deviáns életvitelre, illetve a cigány önkormányzat állásfoglalására hivatkozva a sátorlajújhelyi határozattal úgy is azonosulhatott valaki, hogy közben nem vallotta be magának, illetve az őt kérdezőknek,

hogy előítéletei vannak a romákkal szemben. Ezzel együtt azért csaknem annyian értettek egyet a liberálisnak tekinthető állásponttal, mint ahányan jogszerűnek vélték a hatalmi eszközök diszkriminatív alkalmazását (1. és 2. ábra). A véleményeket a válaszadók életkora, neme és pártállása befolyásolta, ugyanakkor a válaszmegoszlások nem függtek az iskolázottságtól, a jövedelemtől és a lakóhelytől (2. táblázat). A diszkriminatív határozatot leginkább az FKGP hívei támogatták, és a saját településükön is ők pártolnának a leginkább egy hasonló intézkedést. A legtoleránsabbnak a liberális pártok – elsősorban az SZDSZ támogatói – mutatkoztak, annyira, hogy ezt akár az SZDSZ szavazók egyik legmarkánsabb megkülönböztető jegyének is tekinthetjük.

1. ábra

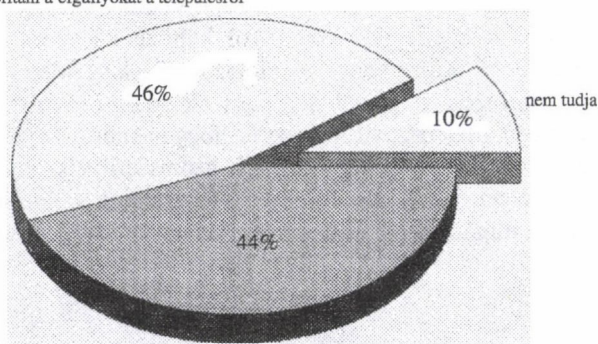
A sátorlajújhelyi eset kapcsán két szemben álló vélemény fogalmazódott meg. Az első álláspont képviselői azt állítják, hogy a helyi közösségeknek akár hatalmi eszközökkel is joguk van fellépni a közösség biztonsága érdekében. A másik álláspont képviselői szerint a renitensekkel, a bűnözőkkel szemben határozottan fel kell lépnie a rendőrségnek, de senkit sem lehet korlátozni a lakóhely megválasztásának szabadságában. Melyik álláspont áll közelebb az Ön véleményéhez? (százalék)



2. ábra

Ha itt történne a sátorlajújhelyihez hasonló eset, akkor kiket támogatna? (százalék)

azokat, akik hatalmi eszközökkel ki akarják szorítani a cigányokat a településről



azokat, akik szerint senkit sem szabad korlátozni a lakóhely-választás szabadságában, a bűnözőkkel szemben rendőri eszközökkel kell fellépni

2. táblázat

Ha itt történné a sátorlajújhelyihez hasonló eset, akkor kiket támogatna? (százalék)

	a kiszorítókat	kitérő válasz	a nem korlátozókat
férfiak	51	10	39
nők	41	10	49
18–29 évesek	43	6	51
30–45 évesek	38	15	47
46–59 évesek	49	8	42
FKGP támogatók	60	12	28
MDF támogatók	56	0	44
KDNP támogatók	44	8	48
MSZP támogatók	44	7	49
Fidesz támogatók	42	8	50
SZDSZ támogatók	30	3	67
megkérdezettek összesen	46	10	44

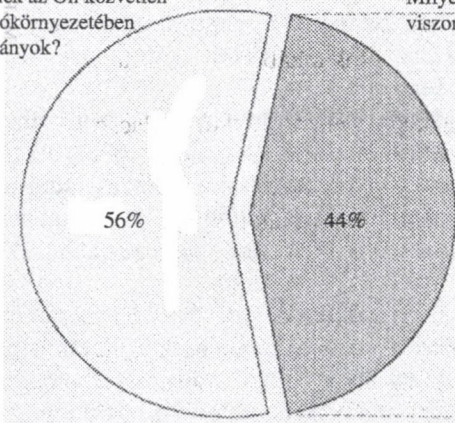
Mindenkitől megkérdeztük azt is, hogy közvetlen lakókörnyezetében élnek-e cigányok. A kérdésre 44 százalék válaszolt igennel (3. ábra). Ez nagyon nagy szám a romák 5 százalékos lakosságon belüli arányához képest, és azt mutatja, hogy az emberek nagyon is számon tartják cigány szomszédaikat. Azoktól, akik azt válaszolták, hogy vannak cigány szomszédaik, megkérdeztük, hogy milyen a viszonyuk velük. A megkérdezettek 37 százaléka azt mondta, hogy jószomszédi kapcsolatokat ápol a romákkal, 41 százalékuknak közbűös a viszonya cigány szomszédaikhoz, 15 százalékuknak egyáltalán nincs kapcsolata velük, és mindössze 7 százalékuk mondta azt, hogy ellenséges a kapcsolata a lakókörnyezetében élő romákkal. Ez a minta egészére kivetítve azt jelenti, hogy a felnőtt lakosság 3 százaléka éli meg konfliktusosnak mindennapi kapcsolatát hazánk legnagyobb etnikai kisebbségével. Erre természetesen nem lehet azt mondani, hogy alacsony szám, de azért azt sem állíthatjuk, hogy tömegmértékűek lennének az etnikai gyökerű konfliktusok Magyarországon.

Azoktól, akiknek nem élnek romák a közvetlen lakókörnyezetükben, azt kérdeztük, hogy mit szólnának ahhoz, ha cigányok költöznének a szomszédjukba. A megkérdezettek 63 százaléka nem örülne ennek, negyedük pedig kitérő választ adott. A kitérő válaszok általában úgy szóltak, hogy „ha rendese, akkor nem baj”. Végül 12 százalék volt azok aránya, akik azt állították, hogy mindegy nekik, ha cigányok költöznek a szomszédságukba. Azt viszont senki sem mondta, hogy örülne ennek (4. táblázat). Ezek az adatok egyrészt azt mutatják, hogy a többséghez tartozók meglehetősen nagy társadalmi távolság tartására törekednek a cigányokkal szemben, másrészt viszont azt is, hogy ha mégis kapcsolatba kerülnek romákkal, akkor a legtöbben azért képesek normális szomszédi viszonyt kialakítani velük. Mindez azt jelenti, hogy a gettósodást eredményező folyamatok a társadalmi előítéletek fokozódását eredményezik, míg az integrációt elősegítő intézkedések az előítéletek erősödése ellen hatnak.

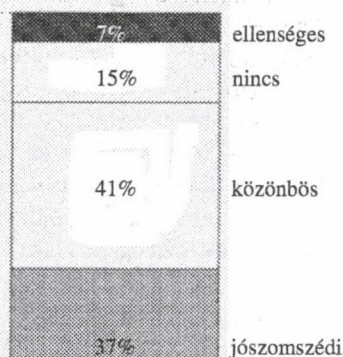
3. ábra

A cigány szomszédság megítélése. I. (százalék)

Élnek az Ön közvetlen lakókörnyezetében cigányok?



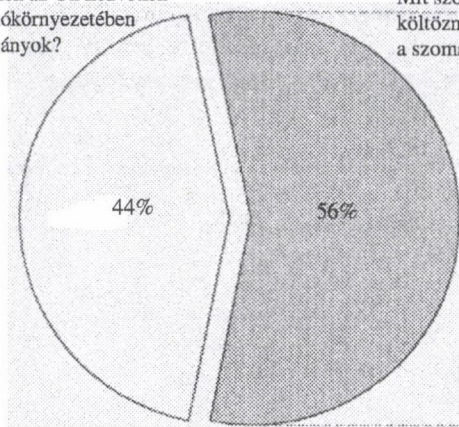
Milyen a viszonya velük?



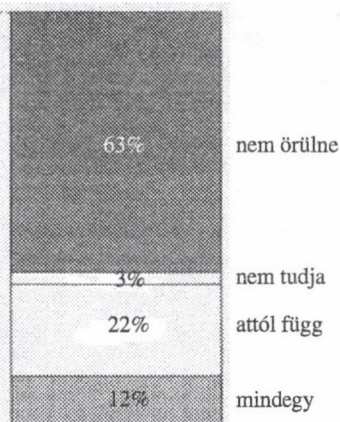
4. ábra

A cigány szomszédság megítélése. II. (százalék)

Élnek az Ön közvetlen lakókörnyezetében cigányok?



Mit szólna, ha cigányok költöznének a szomszédjába?



A SZÉKESFEHÉRVÁRI KONFLIKTUS

Mint láttuk, a közvéleményt élénken foglalkoztatják a romák és az önkormányzatok közötti konfliktusok, és ezt a fokozott érdeklődést elsősorban a cigányokkal kapcsolatos negatív attitűdök motiválják. Jelzi mindezt a Marketing Centrum 1997. december eleji adatfelvétele is. Arról, hogy a székesfehérvári önkormányzat 25 négyzetméteres közművesítés nélküli alumínium lakó-konténerekbe akart kilakoltatni 13 roma családot 37 kiskorú gyerekekkel, a megkérdezettek 90 százaléka értesült. 81 százalékukhoz az a hír is eljutott, hogy az önkormányzat döntése ellen tüntetést rendeztek az érintett családok, a Gettó-

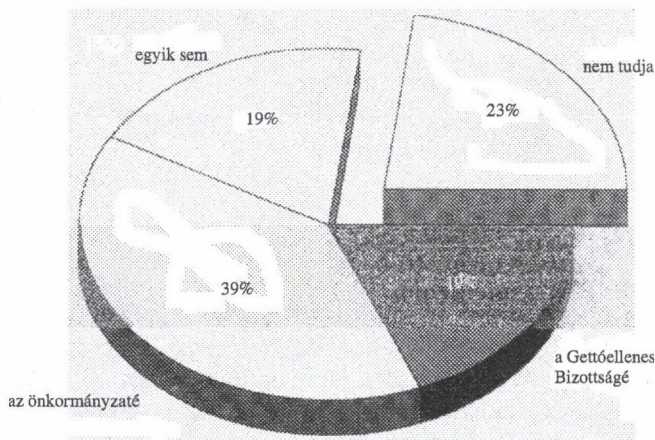
ellenes Bizottság és más jogvédő szervezetek. Arról viszont csak a kérdezettek fele tudott, hogy a konténereket a város szélén, egy sintértelep mellett helyezték el. A legtájékozottabbnak a 45–59 évesek, illetve a politika iránt érdeklődők mutatkoztak. A kisebb településeken lakók jobban felfigyeltek a hírré, mint a budapestiek és a megyeszékhelyeken élők, mégpedig feltehetően azért, mert a fehérvárihoz hasonló megoldások inkább a kisebb városokban és a nagyobb községekben vetődhetnek fel.

Pártszimpatia szerint azt találtuk, hogy a Fidesz híveinek körében még akkor is alacsonyabb a – több válasz alapján képzett – tájékozottsági mutató értéke, mint a többi párt táborában, ha kiszűrjük az életkor hatását. Székesfehérvárnak két ciklus óta Fideszes polgármestere van, és a város pozitív példaként szokott szerepelni a fiatal demokraták propagandájában. Talán ezért is hárítják a párt hívei másoknál nagyobb valószínűséggel az onnan érkező rossz híreket.

Akármilyen előzetes ismeretei voltak valakinek, munkatársaink röviden ismertették az önkormányzat, illetve a Gettóellenes Bizottság érvelését, majd megkérdezték az embereket, hogy melyik álláspont áll közelebb az övékéhez. Az 5. ábrán látható, hogy meglehetősen sokan kitértek a véleménynyilvánítás elől, és az önkormányzat érvelését kétszer annyian fogadták el, mint a Gettóellenes Bizottságét. Emögött elsősorban cigányellenesség húzódik meg, de az is, hogy a kívülállók és a részleteket nem ismerők számára a székesfehérvári önkormányzat (tervezett) intézkedése nem tűnt nyilvánvalóan diszkriminatívnak. Azok körében viszont, akik tudtak arról, hogy egy „kutyaemenhely” mellé telepítették a konténereket, a jogvédők érvelését támogatta a többség. Persze emögött azért az van, hogy a konténerügyet elítélők nagyobb valószínűséggel figyeltek fel erre a „részletre”, mint a terv támogatói.

5. ábra

A székesfehérvári önkormányzat azzal indokolta döntését, hogy a konténer csak ideiglenes megoldás és hosszabb távon anyagilag is támogatni kívánja a családok normális lakáshoz jutását. A Gettóellenes Bizottság viszont azzal érvelt, hogy a konténerekre fordított pénzből a városban belül is lehet megoldást találni. Melyik fél álláspontja áll közelebb az Ön véleményéhez? (százalék)



Magyarországon nem könnyű felmérni a cigányokkal kapcsolatos attitűdöket, ugyanis a szocializmus évei alatt (is) politikailag inkorrektnek számított a nyílt cigányellenesség, így az emberek részben megtanulták, részben magukévá tették a nyilvánosan is vállalható véleményeket. Mindenesetre megkértük a polgárokat, hogy mondják meg, mennyire értenek egyet három, a cigányokkal kapcsolatos állítással. A legnagyobb mértékű egyetértésre az az állítás talált, hogy az etnikumok közötti konfliktusok kialakulásáért elsősorban maguk a cigányok a felelősek. Ez az állítás ma már nyilvánosan is vállalható, hiszen például a miniszterelnök is szinte minden, a romákat érintő nyilatkozatában mond valami olyasmit, hogy a cigányoknak el kellene határolódniuk a körükből kikerülő bűnözőktől. A többségi társadalom felelőségére utaló állítás megítélése viszont nagyon megosztotta a közvéleményt, míg a cigánykérdés létezését a mintának majdnem a fele elutasította (3. táblázat).

3. táblázat

Mennyire ért egyet a következő állításokkal? (százalék)

	teljesen	nagyobb részben	kisebb részben	ntm. nv.
Az etnikumok közötti konfliktusok kialakulásáért maguk a cigányok a felelősek	53	22	13	6
Ha a többség nem segíti a leszakadó kisebbségek felemelkedését, akkor ez hosszabb távon a demokráciát és a szabadságot is veszélyezteti	26	26	20	14
Magyarországon nincs cigánykérdés, csak szegénykérdés van	18	15	17	6

A három kérdésre adott válaszok együttes elemzése alapján végül is három csoportba sorolhatóak a válaszadók. Az első csoport tagjai nyíltan cigányellenesek, szerintük igenis van cigánykérdés, és az etnikum-közi konfliktusokért egyértelműen a cigányok a felelősek. Ugyanakkor az ezen csoportba tartozók egy része valamennyire egyetért azzal az állítással is, hogy a leszakadó kisebbségek hosszabb távon a demokráciát és a szabadságot is veszélyeztetik. Ebbe a csoportba a megkérdezettek 45 százaléka sorolható be többé-kevésbé egyértelműen.

A második csoport tagjait elsősorban az különbözteti meg az első csoport tagjaitól, hogy szerintük nincs cigánykérdés, csak szegénykérdés van. Ugyanakkor a csoport tagjainak többsége teljesen egyetért azzal, hogy a konfliktusokért a cigányok felelősek. Ők tehát szintén negatívan viszonyulnak a romákhoz, ám ezt nem (feltétlenül) etnikai alapon teszik. A megkérdezettek 31 százalékát lehet ide sorolni.

Végül a harmadik csoportba azok kerültek, akik szerint van cigánykérdés, de a konfliktusokért nem (vagy legalábbis nem csak) a cigányok felelősek, és a többségnek segítenie kellene a leszakadó kisebbségeket. Ebbe a csoportba a megkérdezettek pontosan ötöde sorolható be. (A hiányzó 4 százalék nem válaszolt a kérdésekre.)

A székesfehérvári önkormányzat érvelésével az első csoport tagjai értenek egyet a legnagyobb valószínűséggel, a harmadik csoport tagjai pedig általában a Gettóellenes Bizottság álláspontját támogatják. A második csoport vélemény-megoszlása inkább az első csoportéhoz hasonlít, ám ezek az összefüggések korántsem automatikusak.

A társadalom minden szegmensében jelen vannak mindhárom csoport tagjai, de az árnyok lakóhely, életkor és iskolai végzettség szerint eltérőek. Budapesten az átlagosnál kevesebb a nyíltan cigányellenesek aránya, míg a községekben élők körében ők alkotják az abszolút többséget (52 százalék). A fővárosban élők, valamint a 45 évnél fiatalabbak, illetve az érettségizettek és a diplomások körében a harmadik csoportba tartozók aránya 7-9 százalékkal magasabb az átlagosnál, míg a 60 év fölöttiek körében a második csoportba tartozók aránya a kiugróan magas (41 százalék). Vagyis a legidősebbek körében él a leginkább az a „hagyomány”, hogy leplezni illik a romákkal szembeni ellenérzéseket, míg a legliberálisabban a társadalom legmobilabb része értelmezi a problémakört. A 18–29 évesek között a nyíltan cigányellenesek aránya átlagos, a harmadik csoportba tartozóké viszont magasabb az átlagosnál. Ez egyben azt jelenti, hogy az etnikai kérdések megítélése éppen a legfiatalabbakat osztja meg a leginkább.

Ami a székesfehérvári konfliktust illeti, annak kiéleződésében tulajdonképpen minden érintettnek elég nagy szerepet tulajdonít a közvélemény, ám a legnagyobbat az érintett családoknak és a cigány szervezeteknek. A 4. táblázat adataiból ezen kívül az is megállapítható, hogy a szervezetek szerepének megítélésére jóval többen vállalkoztak, mint a személyek szerepének értékelésére.

4. táblázat

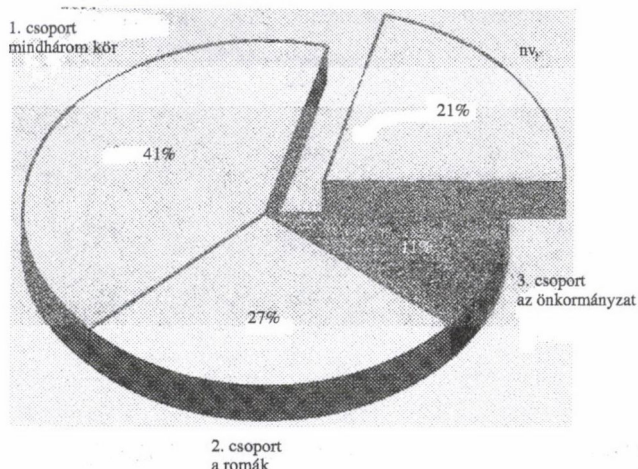
A konfliktus kiéleződésében mekkora szerepe volt a következő szervezeteknek, illetve személyeknek? (százalék)

	nagy	közepes	egy kicsi	nt. nv.	semekkora
az érintett roma családok	48	16	8	23	4
székesfehérvári cigány kisebbségi önkormányzat	46	18	8	25	4
Gettóellenes Bizottság	46	16	6	30	2
Horváth Aladár, a Gettóellenes Bizottság vezetője	42	13	6	37	2
Székesfehérvár polgármestere	35	19	13	25	8
székesfehérvári önkormányzati közgyűlés	33	20	13	27	7
Kuncze Gábor belügyminiszter	23	15	13	34	15
Belügyminisztérium	20	16	15	34	15
Mózs József, a székesfehérvári önkormányzat megbízottja	18	19	11	48	4

A válaszok együttes vizsgálata, amit klaszter-elemzéssel végeztünk, azt mutatja, hogy jól elkülönülnek az egyazon körbe tartozó szereplők, és a megkérdezettek négy csoportba sorolhatók. A legnépesebb csoport tagjai mind az önkormányzatnak, mind a romáknak, mind a minisztériumnak (közel egyformán) nagy szerepet tulajdonítanak a konfliktus kiéleződésében. A polgárok 41 százaléka jellemezhető így. A kérdezettek 27 százaléka szerint viszont csak a romák felelősek a történetekért, míg 11 százalékuk szerint csak az önkormányzat. Végül a kérdezettek ötöde nem vállalkozott arra, hogy legalább két szereplő felelősségéről ítéletet alkosson (6. ábra).

6. ábra

Ki a felelős a konfliktus kiéleződéséért? (a 9 válasz alapján képzett csoportok arányai)



Azt, hogy a konkrét ügy megítélése nem egyszerűen a cigányokkal kapcsolatos beállítódásokon múlik (pontosabban azt, hogy az ügy más attitűdöket is aktivál), jól jelzi, hogy korántsem függvénytartó a kapcsolat a beállítódási csoportokhoz való tartozás, illetve a felelősségi körök megítélése alapján képzett csoportokhoz való tartozás között (5. táblázat). Sőt a felelősség-tulajdonítás és az érvek megítélése között sem (6. táblázat). Ugyanakkor az, hogy kiket tekint valaki felelősnek a helyzet kiéleződéséért, eléggé szoros összefüggést mutat a politika iránti érdeklődéssel. Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy a média valamilyen mértékben minden érintettet felelőssé tett az ügy elmérgesedésében, az érdeklődők pedig több hírt és véleményt „fogyasztanak” (7. táblázat).

5. táblázat

A felelősség-tulajdonítás és a romákkal kapcsolatos beállítódás összefüggése (százalék)

	nem mond felelőt	mindenki felelős	a romák felelősek	az önkormányzat a fő felelős
ellenséges	17	43	31	9
hárító	16	44	28	12
támogató	23	36	22	19
megkérdezettek összesen	21	41	27	11

6. táblázat

A felelősség-tulajdonítás és az érvek megítélésének összefüggése (százalék)

	nem mond felelőst	mindenki felelős	a romák felelősek	az önkormányzat a fő felelős
nincs véleménye	57	22	11	10
az önkormányzattal ért egyet	8	47	37	8
a Gettóellenes Bizottsággal ért egyet	9	42	27	22
egyik féllel sem ért egyet	15	49	27	9
megkérdezettek összesen	21	41	27	11

7. táblázat

A felelősség tulajdonítás és politika iránti érdeklődés összefüggése (százalék)

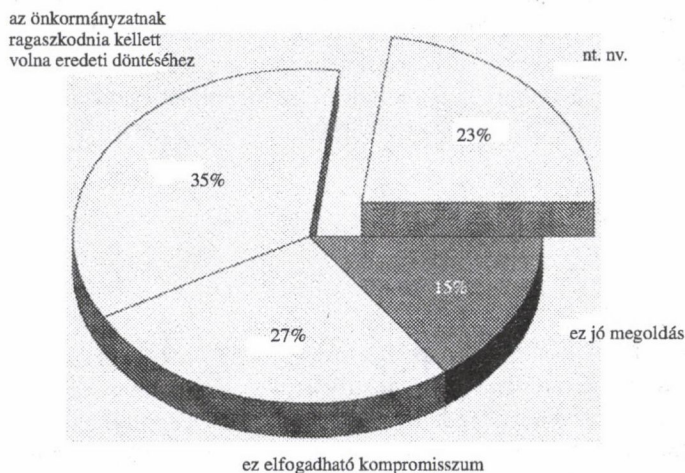
	nem mond felelőst	mindenki felelős	a romák felelősek	az önkormányzat a fő felelős
nagyon érdekli a politika	7	62	18	13
közepesen érdekli a politika	10	45	31	14
egy kicsit érdekli a politika	19	42	28	10
nem érdekli a politika	34	32	23	11
megkérdezettek	21	41	27	11

Arról, hogy Kuncze Gábor felkérte a székesfehérvári polgármestert, halasszák el a kilakoltatást, és a város keressen más megoldást a konténerek helyett, a megkérdezettek 65 százaléka értesült, magáról a fellépésről viszont megoszlottak a vélemények. A relatív többség szerint ez nem volt kötelessége a belügyminiszternek, de joga volt hozzá. A kérdezettek ötöde viszont úgy vélekedett, hogy a felkérés sértette a székesfehérvári önkormányzat függetlenségét. Igaz, pontosan ennyien voltak azok is, akik szerint Kuncze Gábornak kötelessége volt fellépnie a békés rendezés érdekében. Ez viszont azt jelenti, hogy a nagy többség legalábbis nem ítélte el a beavatkozást. Persze azt is figyelembe kell venni, hogy azok aránya is magas (23 százalék) volt, akik nem akartak vagy nem tudtak állást foglalni a kérdésben.

Végül is kompromisszumos megoldás született az ügyben. Az önkormányzat ragaszkodott a kilakoltatáshoz és a balesetveszélyessé vált épület lebontásához, de a konténerek helyett a városon belül kerestek ideiglenes elhelyezési lehetőséget, és forrást biztosítottak a végleges megoldáshoz. Ez viszont nagyon megosztotta a közvéleményt. A megkérdezettek 35 százaléka szerint ragaszkodni kellett volna az eredeti határozathoz, azaz a kutyamenhely mellé telepített konténer-gettóhoz (7. ábra).

7. ábra

Az önkormányzat viselkedésének megítélése



Munkatársaink azt is megkérdezték, hogy az ügy szereplőinek mekkora súlya volt abban, hogy a konfliktus végül is megoldódott. Itt is az önkormányzat szerepének megítélése volt a legkedvezőbb, és a romáké a legkedvezőtlenebb, de azért valamennyi fél szerepének meglehetősen nagy jelentőséget tulajdonított a közvélemény (8. táblázat). Ez viszont azt jelzi, hogy a polgárok mindenkinél értékeli a kompromisszumkészséget. A konfliktus kiéleződésében és megoldásában játszott szerepek megítélése természetesen összefügg egymással, de korántsem ellentmondásmentesen. Főleg azért nem, mert nagyon sokan vannak, akik mind a kiéleződésben, mind a megoldásban nagyon nagy szerepet tulajdonítanak minden félnek.

8. táblázat

Abban, hogy a konfliktus végül is megoldódott, mekkora szerepe volt a következő szervezeteknek, illetve személyeknek? (százalék)

	nagy	közepes	egy kicsi	nem tudom, nincs válasz	semekkora
Székesfehérvár polgármestere	51	18	5	24	2
székesfehérvári önkormányzati közgyűlés	45	21	7	25	2
Kuncze Gábor belügyminiszter	35	19	11	30	5
székesfehérvári cigány kisebbségi önkormányzat	28	24	15	27	6
Belügyminisztérium	28	22	12	32	6
Gettóellenes Bizottság	27	22	13	32	6
Horváth Aladár, a Gettóellenes Bizottság vezetője	25	19	14	37	6
az érintett roma családok	23	18	19	26	13
Mózs József, a székesfehérvári önkormányzat megbízottja	20	23	9	45	2

A sátorlajújhelyi és a székesfehérvári esettel kapcsolatos kérdésekre kapott válaszok közvetlenül nem vethetőek össze, de az adatok azért megerősítik azt a sejtésünket, hogy a széles nyilvánosság előtt zajló konfliktusok hatására a társadalom toleranciaszintje inkább csökken, mint növekszik. Ez különösen azért rossz hír, mert biztosak lehetünk abban, hogy a sátorlajújhelyi és a székesfehérvári esettel nem zárultak le a romák és az önkormányzatok közötti konfliktusok, a médiának pedig kötelessége tudósítani ezekről.

CIGÁNYSÁG ÉS KÖZOKTATÁS

A Marketing Centrum 1997. október elején felmérést készített az Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központja részére különböző közoktatással kapcsolatos kérdésekről. A kutatás keretében megkérdeztük azokat, akiknek van tanköteles korú gyermekük: mit szólnának hozzá, ha a gyerek olyan osztályba járna, amelybe néhány cigány tanuló is jár? A kérdezettek 16 százaléka mondta azt, hogy ez gondot okozna neki, 80 százalékuk viszont úgy nyilatkozott, hogy számukra ez nem jelentene problémát (a hiányzó 4 százalék nem válaszolt a kérdésre). Ha viszont az osztály tanulóinak harmada cigány lenne, az már a szülők 59 százaléka számára gondot okozna, és mindössze 35 százalékuk mutatkozott továbbra is toleránsnak. Ha az osztály tanulóinak fele lenne cigány, az már a szülők 69 százalékát zavarná, és mindössze negyedük fogadná el gond nélkül ezt a helyzetet is. Mindez jól mutatja, hogy milyen mértékben hatják át a társadalmat a cigányokkal kapcsolatos fenntartások. Ezek a fenntartások azonban az esetek döntő többségében nem éles cigányellenességet jelentenek, hanem inkább csak elzárkózást, távolságtartást.

Elzárkózás mutatkozik meg abban is, hogy a szülők 59 százaléka egyáltalán nem tartja fontosnak, hogy a gyereke többet tanuljon az iskolában a magyarországi cigányság kultúrájáról és történelméről, és mindössze a szülők 4 százaléka tartja nagyon fontosnak, hogy a gyereke erről is tanuljon. Ráadásul az így gondolkozó szülők nagyobbik hányada kérdezőbiztosaink megítélése szerint cigány. Mindez különösen annak fényében szomorú, hogy az iskolák valójában szinte semmit sem tanítanak a romákról, noha a hazai cigányság történelme és kultúrája szerves része Magyarország történelmének és kultúrájának.

A kérdezettek harmada legalább egy kicsit fontosnak érzi, hogy a gyereke tanuljon valamit a romákról. Ez pedig azt jelzi, hogy talán mégsem ütközne tömeges ellenállásba, ha valamilyen formában a cigányság történelme és kultúrája is tananyag lenne az iskolákban, ami különösen azért lenne fontos, mert a legtöbbet éppen azzal lehetne tenni az előítéletek ellen, ha megtanítanánk a gyerekeknek érteni és becsülni a kisebbségek kultúráját.

A kisebbségekkel szembeni gőg mutatkozott meg abban is, hogy a cigányok oktatásával kapcsolatos nyolc állítás közül éppen a következővel értett egyet a legtöbb ember: „Az iskolákban minden kisebbségi tanulóknak elsősorban magyarul kell rendesen megtanulnia.” A 9. táblázatban -100-tól +100-ig terjedő mérleg-indexre vetítve mutatjuk be a válaszokat. Az indexek azt jelzik, hogy egy-egy állítást mennyire fogadnak el (pozitív értékek), illetve mennyire utasítanak el az emberek (negatív értékek).

9. táblázat

Mennyire ért egyet a következő állításokkal? (teljesen egyetért = +100; egyáltalán nem ért egyet = -100)

	mérleg index
Az iskolákban minden kisebbségi tanulónak elsősorban magyarul kell rendesen megtanulnia	+79
A magyarországi cigányok többségének iskolázatlanságáért elsősorban maguk a cigányok felelősek	+62
A cigányoknak ugyanolyan jogokat és lehetőségeket kell biztosítani az oktatásban, mint a magyarországi németeknek	+53
Megfelelő pedagógiai módszerekkel a cigány gyerekek jó eredményeket érhetnek el az iskolákban	+42
Azoknak a pedagógusoknak, akik cigány tanulókat tanítanak, ismerniük kell a cigányság kultúráját	+32
A cigány tanulók iskolai felzárkóztatásának költségeit az államnak kell állnia	-3
A cigány szülők pont olyan fontosságot tulajdonítanak gyermekük iskolai sikerességének, mint a nem cigány szülők	-14
A cigány tanulókat minden iskolában külön osztályokban kellene tanítani	-28

Az adatok együttes elemzése azt mutatja, hogy a nyolc állítás végül is három faktorba rendeződik mégpedig úgy, hogy a faktorok a 8 mérleg-index teljes varianciájának 56 százalékát magyarázzák. Az első faktort három állítás alakítja nagy súllyal: a cigány tanulók iskolai szegregációjára vonatkozó, illetve annak tagadása, hogy a cigány gyerekek ugyanolyan jó eredményeket érhetnek el az iskolákban, mint mások, és azé, hogy a cigányoknak ugyanolyan jogokat kell biztosítani az oktatásban, mint a magyarországi németeknek. Az ilyen válaszokat adó kérdezetek elkülönítenék a cigány tanulókat (már csak azért is, mert véleményük szerint úgysem lesznek eredményesek az iskolában), ráadásul másképpen kezelnék a cigány diákokat, mint például a német nemzetiségűeket. Ez a faktor nyilvánvalóan etnikai-faji jellegű diszkriminációra utal, amire a legidősebbek és a kisvárosokban élők valamivel hajlamosabbak másoknál. Pártállás szerint pedig azt látjuk, hogy a faktor átlaga az FKGP táborában a legmagasabb, míg az SZDSZ támogatóinak a körében a legalacsonyabb.

A második faktort két állítás alakítja nagy súllyal: az, hogy iskolázatlanságukért a cigányok felelősek, és az, hogy minden kisebbségi tanulónak elsősorban magyarul kell megtanulnia. A faktor a nem etnikai-faji természetű elzárkózásra való hajlamot jelzi, és alakulása egyedül a pártállással mutat összefüggést. Az SZDSZ hívei között viszonylag ritkábban fordul elő, viszont erősen jellemző azokra, akik nem tudják vagy nem akarják megmondani, hogy melyik pártot támogatnák egy jövő vasárnapi parlamenti választáson.

A harmadik faktort is két állítás alakítja nagy súllyal; egyrészt az, hogy a cigányok iskolai felzárkóztatásának költségeit az államnak kell állnia, másrészt az, hogy a cigány gyerekekkel foglalkozó pedagógusoknak ismerniük kell a cigányság kultúráját. Ez a faktor azzal van kapcsolatban, hogy a kisebbségi problémák kezelését sokan az államra, a hivatásosokra hárítanák. Ez a hozzáállás az átlagosnál jellemzőbb a férfiakra, az idősebbekre és az MSZP támogatóira.

További elemzéssel végül is azt lehetett megállapítani, hogy a lakosságnak mintegy az ötödére jellemzőek a cigányokkal szembeni erős ellenérzések. Társadalmi-demográfiai mutatókkal nehezen körülírható csoportról van szó, bár átlagos iskolai végzettségük valamivel alacsonyabb, életkoruk pedig valamivel magasabb az összes megkérdezetténél. Politikai

irányultság szerint pedig az a legjellemzőbb, hogy ebben a körben a legalacsonyabb a kormánypártok, különösen az SZDSZ rokonszenv-indexe. A budapestiek is valamivel kevésbé toleránsak a romákkal szemben, mint a vidékiek. Náluk ez főleg abban nyilvánult meg, hogy az átlagosnál jóval kevésbé optimisták a cigány gyerekek iskolai karrierjét illetően. Annak az állításnak az elutasítása, hogy megfelelő pedagógiai módszerekkel a roma tanulók is jó iskolai eredményeket érhetnek el, azonban nem feltétlenül faji alapú előítéletességet jelez, hiszen azok is nagy valószínűséggel elutasítják az állítást, akik szerint a cigány tanulók oktatása szociális és pedagógiai problémák miatt nehéz.

KÖZSZOLGÁLATISÁG. EGY KONFERENCIA TANULSÁGAI

A Magyar Rádió Oktatási Osztálya 1998. február 5-én a Rádió-Akadémia keretében félnapos konferenciát rendezett a tömegkommunikációs közszolgálatiáság problémáiról. Az itt következő összeállítás a konferencián elhangzott előadások átdolgozott és kiegészített változatát tartalmazza.

Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet a Magyar Rádiónak, hogy hozzájárult az előadásoknak a JEL–KÉP-ben történő publikálásához.

* * *

Csepeli György

A KÖZSZOLGÁLATI ÉS A KERESKEDELMi MÉDIA

Médiabéke

Az 1996. évi I. törvény véget vetett a médiaháborúnak. A törvény fogalmilag elhatárolta, szervezetiileg és pénzügyileg kettévágta a közszolgálati és kereskedelmi funkciókat korábban szíamí ikreként egyesítő állami audiovizuális tömegkommunikációs eszközöket.

Két évvel a törvény elfogadását követően eljutottunk oda, hogy létrejöttek és műsort sugároznak a kereskedelmi tévéadók, indulásra készen állnak vagy már meg is indultak a kereskedelmi rádióadók. A közvéleménykutatások és hatásvizsgálatok szerint a kereskedelmi funkciókra szakosodott, piaci logika szerint szervezett és működő tömegközlelési vállalkozások egyre népesebb csoportok figyelmét vonják tartósan magukra.

Ugyancsak a törvény következménye, hogy megalakult és működik a közszolgálati funkciókat betölteni hívatott három tömegközlelési részvénytársaság, a Magyar Rádió Rt., a Duna Televízió Rt. és a Magyar Televízió Rt. Létrejöttek a közszolgálatiáság érvényesülése felett örökös közalapítványi kuratóriumok, és azok elnökségei. Megalakult az Országos Rá-

dió és Televízió Testület, melynek feladata a teljes audiovizuális tömegközlési piac felügyelete.

Örvendetes fejlemény, hogy bár megkésve, de a törvény előírásainak megfelelően a Magyar Rádió Rt.-ben megíródott az ORTT jóváhagyását élvező közszolgálati műsorszórási szabályzat, melynek megfelelőjét éppen a napokban hagyta jóvá a Duna Televíziót felügyelő Hungária Televízió Közalapítvány Kuratóriuma. A Magyar Televízióban zajló sajnálatos események remélhetően véget érnek, és a médiatörvény az e közalapítvány által regnált területen is érvényesülni fog.

Mielőtt elfogna bennünket a fenti szavakból látszólag következő médiabéke derűje, emlékeztetnék Klausewitz híres mondására, amely szerint a béke a háború folytatása más eszközökkel. Nincs ez másként esetünkben sem. Írásomban a közelgő klausewitz-i helyzet néhány feltételét szeretném megvizsgálni, különös tekintettel a média közszolgálati funkcióira, melyek érvényesülését a kereskedelmi funciókkal együtt, azoktól elválaszthatatlan szerves egységben képzelem el.

A médiaháború folytatása más eszközökkel

Nincs külön közszolgálati hallgató vagy néző, miként nincs vegytiszta kereskedelmi befogadó sem. A nézői, hallgatói figyelem egy és oszthatatlan, és a kereskedelmi, illetve közszolgálati funkciókra szakosodott tömegközlési eszközök nemcsak a magukhoz hasonló közlési eszközökkel, hanem az eltérő típusba tartozó műsorszórókkal is kíméletlen versenyben vannak.

Nietzsche nyomán, szemtelen merészséggel, a közszolgáltatásigot az *apollói elvvel*, a kereskedelmi irányultságot pedig a *dionüszoszi elvvel* azonosítom. Mindannyiunkban ott van mindkét elv.

Közszolgálati-apollói énünk a mértéktartó körülhatároltságban, a bölcs nyugalomban, az információk és értékek közötti szabad választásban érdekelt. A közszolgálati műsorszolgáltatás egyik maximája az „Ismerd meg magad!”, másik maximája pedig a „Semmit sem túlságosan!” Énünknek ez a fele naiv és tiszta, éhes az igazra, a jóra.

Ezzel szemben mindannyiunkban ott lappang a mértéktelenségre hívó hajlam, mely akár individualitásunk feláldozása árán is a dionüszoszi mámor keresésére hajt. A kereskedelmi funkciók maradéktalan érvényesülése esetén elragadtatottság vesz erőt rajtunk, melynek tartama alatt a létezés valamennyi apollói korlátja és határa leomlik, elszabadulnak bennünk a természet bestiái, melyek egyike-másika talán a tömegközlési eszközök által teremtett valóságon kívül, az életben is velünk marad. De akár átéljük, akár megéljük a dionüszoszi varázst, amint kihuny a felszított szenvedélyek tüze, az ébredésben és az emlékezésben mindaz undorként, szégyenként, bűnként bukkan elő.

Bestialitás és jólneveltség

A kereskedelmi televíziózás megjelenése óta eltelt rövid idő is meggyőzhetett mindenkit arról, hogy a szféra habozás nélkül elindult a dionüszoszi irányba. Az amerikai tömegszórakoztatás szószerint is legolcsóbb termékei, a bárgyú társasjátékok, az értelem kontrollját teljes egészében nélkülöző, tájékoztatónak álcázott kulturális műsorok, és nem utolsósorban a debilizáló hírműsorok gátlátalanul kihasználták a dionüszoszi szellem által elszabadított bestialításban rejlő hatalmas pszichológiai tartalékokat.

A kommercializált dionüszoszi elem csömört vált ki belőlünk, megemeli ingerküszöbünket a vérontás, az erőszak, a szexuális kicsapongások képeivel szemben, miáltal a szerkesztők egyre nagyobb és nagyobb dózisok adagolására kényszerülnek napról napra. Figyelmünk elcsigázódik, ami lehetetlenné teszi, hogy bepillantsunk lelki örvényeink valódi mélységeibe. Ellenhatásként a kereskedelmi média kaliforniai heréltek életéből vett végtelenített jelenetekkel untat, melyek látszólag tagadják a dionüszoszi létet. Nincs ezekben a jelenetekben egy cseppnyi mélység sem, csak fecsegő felszín. A szépekről, gazdagokról szóló sorozatok eladhatóságának titka a lélek dionüszoszi elemeinek elfojtása. A ma polgárnak nevezett, valójában kispolgár néző a kényszeresen nézett mediterrán szappanoperák szereplőiben saját elfojtásainak tüneteire ismer. A szociológiai hazugságot a lélektani igazság lep-lezi. Savannah lakói és a Hernád utcaiak között az egyetlen közös vonás, hogy egyikük sem mer élni.

Szabad és demokratikus társadalomban nincs olyan eszköz, amely e tendencia érvényesülésének gátat vethetne. Nyilván lennének tekintélyelvű érvek, amelyek rendőrért, ügyészért, hóhérért és pallosért kiáltanának, de látnunk kell, hogy a szabadság kockázat is egyben, és a terror által teremtett temetői lelki béke ára túl nagy a szabadság által felidézett rémségek lehetőségével szemben. Amit nem tilt a büntetőjog, azt mind szabad mondani, mutatni, tenni.

A közszolgálatosság

Az apollói elveken nyugvó közszolgálatosság lehetne a garancia arra, hogy a mértéktelenséggel és az individualitást elmosó kollektív orgiasztikus mámmal szemben választási lehetőséget képezzen azok számára, akik a mértéket és az individualitást részesítik előnyben.

A közszolgálati műsorszolgálati szabályzatok próbája, hogy e választási lehetőség megjelenjen. Fel szeretném azonban hívni a figyelmet egy ellentmondásra. A dionüszoszi elem **van**. A bestialitás emberlényünk kiiktathatatlan, bár rettenetes alkotó eleme, melyet tiltással ideig-óráig korlátozni lehet, de megszüntetni nem. Ezzel szemben az apollói oldal **nincs**, illetve csak akkor és annyiban, amennyiben azt életre hívjuk.

A közszolgálatosság csak akkor létezik, ha az azt teremtő szabályok léteznek. A közszolgálatosság szavak műve. A kiegyensúlyozottság, a tárgyilagosság, a sokoldalúság és pártatlanság egy nagy társadalmi-politikai játszma szabályzatának szavai, amelyek önmagukban nem jelentenek semmit, illetve mindenkinek mást jelentenek. E szavak jelentésének meghatározásáért harc folyik. A médiaháború folytatása a közszolgálatosság jelentéséért folytatott harc, melynek nincs, és nem is lehet vége.

Örülünk kell annak, hogy a médiatörvény és nyomában a megszületett, megszületendő közszolgálati-műsorszolgálati szabályzatok létrehozták a közszolgálatosságot, melyről korábban sejtésünk sem lehetett, hiszen társadalmunk nem a demokrácia, hanem egypárturalom, a gazdasági és politikai kiszolgáltatottság játszmaíját játszotta.

Nagy kérdés, és a választ csak a jövő adhatja meg, hogy tömegkommunikációs rendszerünk szereplőiben lesz-e annyi érzék és mérték, mely lehetővé teszi majd a közszolgálati műsorszolgálati szabályzat által életre hívott esethalmaz konszenzuális megközelítését. A dionüszoszi és apollói motívumokra egyaránt fogékony közvélemény meghasonlott. A pártok, a közalapítványi kurátorok, a közszolgálati részvénytársasági vezetők feladata, hogy a közszolgálatosság végre megszületett igéit testté tegyék.

A mérlegkészítésnek még nem jöhetett el az ideje. Minden évben hasonló szemléző konferenciákat kell rendeznünk, miként teszik azt szerte Európában, hogy felmérjük, hol tartunk a mértéktelenséggel, a gátlástalansággal, a politikai és egyéb jellegű örületekkel a mértékért és önismeretért folytatott harcban. A küszöbön álló, s már el is kezdődött választási kampány kíváló alkalom lesz a tapasztalatszerzésre.

A közszolgálatosság halála?

Végezetül egyetlen, igazán fontos szempontra hívom fel a figyelmet. Nem véletlen, hogy Nietzsche a tragédia haláláról írta a mérték és a mértéktelenség összezsapásáról szóló művét. Félnünk kell a közszolgálatosság halálától. A közszolgálatosság szabályai ugyanis nem vezethetnek oda, hogy az oktatás a kioktatásnak, a türelem a tolakodó erényességnek, az individualitás az önzésnek adja át helyét. Óvakodnunk kell a magát mindent tudó elméleti igazságok letéteményesének vélő paternalista visszataszító szerepétől. A közszolgálatosság tükrében a naiv, autonóm állampolgár kell hogy magára ismerjen, akitől nem vehetjük át a döntés és választás szabadságát. A közszolgálati szabályzat által formált eseményuniverzum arra való, hogy a dionüszosi csábításoknak kitett emberi lényben felszabadítsuk a *zoon politikon* méltóságát és felelőségét, anélkül, hogy bornírt kispolgárrá tegyük, aki önmaga árnyai elől menekülve előítéleteit és erényesnek hitt bálványait követelje látni, hallani a médiákban.

A tragédia antik mivoltában valóban meghalt. De amíg emberek élnek a nyugati féltekén, addig minden nemzedék és minden ember életében az egyéni lét tragédiája újra meg újra feltámad. Erre kell hogy figyelmeztessen a közszolgálati és a kereskedelmi funkciók elkülönült és elkülönítendő együttélése a mai magyar demokratikus társadalmi nyilvánosságban, melynek szülési kínjait valamennyien együtt éljük, miközben nem tudni, hogy az örömtől vagy a szenvedéstől kiáltunk.

Gerő András

A NYILVÁNOSSÁG A MAGYAR LIBERALIZMUS KORÁBAN

A XIX. század második felében, a XX. század elején – szemben a későbbi időszak technikai újításai révén előálló fogalombővüléssel – a nyilvánosság kérdése leginkább a sajtószabadság köré szerveződött. A polgári szabadságfogalom számára a vélemények, információk szabad közlése, terjesztése alapvető kritérium volt.

Magyarország történelmében először az 1948. évi XVIII. törvénycikk mondta ki: „Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közzölheti és szabadon terjesztheti.” A négy fejezetből s 45 paragrafusból álló törvény a fenti elv határait és feltételeit rögzíti. Tudjuk: Deák Ferenc maliciózus megjegyzése szerint elégséges lehetne az egy paragrafusból álló sajtótörvény, miszerint nem szabad hazudni.

A levert forradalmat követő neoabszolutizmus természetesen ki nem állhatta a sajtószabadságot, de – szemben az 1848 előtti időkkel – a hatalom nem a kéziratot, hanem a kinyomtatott terméket cenzúrázta, természetesen a terjesztés előtt. Ezzel a módszerrel erős kiadói, illetve szerzői öncenzúrát épített ki, hiszen ha a már kinyomtatott sajtótermék terjesztését tiltják meg, akkor a kiadót komoly anyagi veszteség éri.

Az önkényuralmi rendszerben tevékenykedő újságírók számára – feltéve, hogy nem a császár rajongó hívei voltak – kevés politikai mozgási lehetőség kínálkozott. Már az a tény is, hogy – akár apolitikus témában – valaki megnyilatkozott, a nemzeti közvélemény részéről erős erkölcsi fenntartást váltott ki, s egyeseket ez a neheztelés jóval az adott korszakon át is sújtott. Gondoljunk csak Vajda Jánosra vagy Kecskeméthy Aurélra.

De ugyanígy szemrehányás érte a cenzúra által engedélyezett politikai tartalmú írások szerzőit is – például Kemény Zsigmondot. Aztán persze volt olyan is, aki távolságtartó, liberális világképet tükröző írásai alá odaírta nevét, s a nyíltan dicsőítő irományokat publikálta – mint például ez Falk Miksa esetében történt.

A cenzúra korszaka mindenesetre nem kedvezett a közírásnak; értékítéletet, vélemény, magatartást torzított. A sajtó meglehetősen kiszolgáltatott helyzetbe került, s a politikának nemhogy formálójá, de még megközelítően hű kifejezője sem lehetett. 1867-tel, a kiegyezéssel lényegében visszaállt az 1848-as sajtótörvény hatálya. Egy lényeges s már 1848-ban is jelentős kitételől eltekintve. Az 1848-as sajtótörvény ugyanis értelmezte az 1723-as Pragmatica Sanctiót, Magyarország és az örökös tartományok viszonyát. Ezt az uralkodóház – s nem az uralkodó! – közösségében nevezte meg, ami természetesen gyökeresen eltért a kiegyezés alapjául szolgáló, közös ügyeket megállapító felfogástól. A sajtószabadság terén azonban tulajdonképpen nem vonták szűkebbre az 1848-as határokat. S így 1867-től a Monarchia széteséséig bekövetkezhetett a magyar politikai sajtó dinamikus fejlődése.

A Monarchia Magyarországnak politikai sajtója lényegében három szakaszt élt át, s a periódusok jellege természetesen kihatott a sajtó s az újságírók szerepére. Az első, a kiegyezéstől a 80-as évek elejéig terjedő időszakot az jellemezte, hogy a politikai sajtó jórészt a választójogosultaknak szólt. (Mint tudjuk, a censzos választójog szellemében körülbelül az összlakosság 6-7 százalékának volt szavazati joga.) De az olvasottságot az olvasni tudás is korlátozta. A lapok pártokhoz kötődtek, s a szerkesztő-újságíró maga is politikus, illetve képviselő volt (Jókai Mór, Böszörményi László, Falk Miksa, Csemátany Lajos, Csávolszky Lajos). A politikai anyag nagy részét a szó szerinti parlamenti beszámolók tették ki, és a cikkek az adott pártálláspont jegyében világították meg a szőnyegen fekvő kérdést. A lapokat lényegében csak előfizetni lehetett, hiszen utcai árusítás nem létezett, s a trafikokban sem terjedt el a lapárusítás. A szerkesztőségek kis – 4-8 fős – létszámmal dolgoztak, s az újságírók abban reménykedtek, hogy előbb-utóbb továbbállhatnak: egy-egy jó közigazgatási állást vagy kulturális, tudományos stallumot nyerhetnek. A pályán sem az anyagi jólét, sem az egyéniség kibontakoztatása nem tűnt reális célnak. S míg a politikából a szerkesztésbe, újságírásba vezetett út, addig az újságírásból a politikába már nem. A politikai sajtó, s a beosztott újságírók a pártok (persze, ezek nem modern hivatalnok-szervezetek, hanem parlamenti „klubpártok”) szócsöveiként és nem önálló véleményorientáló, hatalmi tényezőként jelentek meg. A korszak legjellemzőbb újságírótipusa az, aki eszméket s nem eseményeket terjeszt, éppen ezért inkább közírónak, publicistának, esszéistának nevezhető – ezért is érezhet készséget a tudományos, művészeti pályanyitottságra.

Természetesen a második szakasz nem válik el mereven az elsőtől – inkább átmenetről,

mintsem éles váltásról van szó –, de mégis, az 1870-es évek végétől, 80-as évek elejétől kezd kialakulni a politikai sajtó új arca. Gyorsan nő az újságolvasásra (és -vásárlásra) képes társadalmi kör, s már nemcsak a választójogosultakra irányul a sajtó. A nyomtatást új találmányok s nyomdai vállalkozások segítik – megerősödik az Athenaeum és a Franklin Társulat. A sajtó „infrastruktúrája” is fejlődik: 1880-ban létrejön, majd hamarosan működni is kezd a kizárólag belföldi közérdekű hírek terjesztésére alapított Magyar Távirati Iroda, s 1881-ben az ország már telefonközponttal is büszkélkedhet. (Tegyük hozzá: a telefon szempontjából Magyarország akkor a világelső között van!) A megnövekedett olvasóközönség, a javuló technikai feltételek a sajtót egyre inkább kifizetődő vállalkozássá, igazi tőkés üzemmé tehetik s teszik is. (Az első honi újságkiadó milliomos: Bródy Zsigmond.) A legjelentősebb lapok szerkesztőségi létszáma felduzzad 20-25 főre, s elég nagyfokú munkamegosztás alakul ki. Maguk az újságírók is egyre jobban fizetettek – s életvitelükben épp ezért némi bohémságra hajlamosak. Hozzávetőleges számítások szerint évi 1400-1500 forintot keresnek, ami több, mint egy főszolgabíró javadalmazása. (Összevetésül: egy kétszobás pesti lakás bére évi négyszáz forint, s ha valaki a tisztes helynek számító Ferenczi bazárba járt enni, napi étkezését két és fél forintból megoldhatta.) Az újságírói társadalom fontossága megnő. Önszerveződésük jele, hogy Jókai becsületbírásgot hoz létre, s Falk elnöklétével nyugdíjintézetet alapítanak.

Mindez azt jelenti, hogy a politikai sajtó jellege, szerepe átalakul. A parlamenti tudósításokból tárcák kerekednek ki – gondoljunk csak Mikszáth Kálmán vagy éppen ifj. Ábrányi Kornél és Ágai Adolf írásaira. A közíró alakja halványul, a tárcaíró s az egyre inkább eseményekhez, s nem eszmékhez kötődő vezércikkíró figurája erősödik. Ez utóbbi típus már a politikához is utat talál – a sajtó, a sajtónyilvánosság, illetve az ehhez kötődő botrányok emelik be tartósan a közéletbe, a parlamentbe (Verhovay Gyula, Bartha Miklós). Már érdemes a sajtóban megtámadni a minisztereket, a kormányt – a botrányokat már újságokban is ki lehet robbantani. A sajtó politikai hatalommá válik – olyan hatalommá, amely a nyilvánosságból meríti erejét, s képes arra, hogy politikusokat buktasson-emeljen – anélkül, hogy lényegi politikai kérdésekben döntő befolyást gyakorolna.

Természetesen ez a folyamat a stíluson, a hangnemen is nyomot hagy. Éles, frappáns megfogalmazások, rövidülő mondatok – és persze személyesebb, személyeskedőbb, időnként drasztikusabb hangvétel. A 80-as évek végén a miniszterelnök, Tisza Kálmán ellen már olyan cikket is lehet írni – *A vékony hártya* címmel –, amely így kezdődik: „A miniszterelnököt egy vékony hártya tartja a hatalomban. A bőr a pófáján.”

Az 1890-es évekre ez a tendencia a politikai sajtó harmadik szakaszába torkollik, amelyet már – új jelenséggé – az jellemez, hogy markáns szerepet játszik benne az úgynevezett bulvársajtó. Míg 1896-ig csak előfizetni, illetve trafikban, ruhatarban, egyszerűen zárt helyen lehetett csak újságot venni, addig a millennium évétől szabaddá válik az utcai terjesztés, a kolportálás is. Az utcákon megjelennek a rikkancsok, s a lap eladhatóságát nagyban elősegíti, ha vad, frappáns címek, botrányok tarkítják az oldalakat. Az elmélkedő esszéista, a stílusbravúrokra képes tárca- és vezércikkírók után beköszönt a „reporterek” korszaka. Aktualitás, esemény, szenzáció, azaz politikai pergőtűz – sokszor lelkiismeretlenül, embertelenül.

Az már a korszak sajtótörténeti záróakkordjához tartozik, hogy 1914-ben a sajtóvétségek ügyét a királyi ügyészség felügyelete alá helyezik, s ezzel – ténylegesen – korlátozzák az addigi sajtószabadságot.

Magyarországon a sajtószabadság keretei között modernizálódó politikai sajtó korában

az újságok erős politikai tényezővé nőttek ki magukat; pártálláspontokat közvetítő orgánumból közvéleményformáló-kifejező üzemmé váltak, és sokszor éppen ők fogalmazták meg – néha a kelletténél ízléstelenebbül – azokat az aktuális problémákat, amelyeknek vagy hiába keressük nyomát a parlamenti nyilvánosságban, vagy éppen a sajtó nyomán kerültek oda.

György Péter

KÖZZSZOLGÁLAT ÉS A TÁRSADALMI VALÓSÁG REPRODUKCIÓJA/REPREZENTÁCIÓJA

Ha jobban belegondolunk, a fenti cím jóval több előfeltevést tartalmaz, mint azt talán első pillanatban hihetnők. Hiszen már magával a közszolgálat fogalmával sem vagyunk tisztában – különben miért is lenne e konferencia. Ám méginkább annak társadalmi gyakorlatával kapcsolatos konszenzus hiányzik – különben miért lennének a botrányok, az ORTT, a Kuratóriumok, a Panaszbizottságok vitáinak végtelen sorozata. Funkcionális, ön-definíciós, legitimációs zavarok sorozata. A közszolgálat minálunk mindig elsősorban az államot jelenti, s csak másodsorban a civil társadalmat, amelynek mozgalmi és intézményei nélkül – tőlünk Nyugatra – elképzelhetetlen a „public”-ról való beszéd. S akkor még nem beszéltünk az „és”-ről, azaz a kapcsolatról a társadalmi valósággal, amely fogalommal kapcsolatban azt vélelmezzük, hogy annak reprodukálnia, illetve reprezentálnia kellene a médiában, illetve annak közszolgálati részében. Holott a társadalmi valóság nem természeti jelenség, hanem társadalmi konstrukció, amely tehát nem pusztán „látszik” a média tükrében, hanem javarészt annak mechanizmusai által állítatik elő. A közszolgálati és kereskedelmi médiumok más módon és mértékben, de legalább annyira felelnek a társadalmi valóság előállításáért, mint épp az arról való híradás bármely formájáért.

Ami azt illeti, lenne ok ennek az igencsak akadémikusnak tűnő fogalmi vitának a részletes elemzésére is, végiggondolhatnánk, hogy – figyelembe véve az aktív média létét – milyen típusú közszolgálat esetében, milyen típusú reprodukciós eljárásokra van szükség. S amennyire fenyegetően üres is lehet a fogalmak hosszas definíciója, az értelmezési horizontok vizsgálata, épp olyan bosszantónak tekinthetjük az ellenkezőjét: az inkább csak megérzésekre és soha végig nem gondolt morális érvekre hivatkozó eljárást, amely úgy beszél a közszolgálati nevében, hogy nem is óhajt elméleti kitekintésre vállalkozni. Köztünk szólván semmi sem könnyebb, mint a közszolgálatra vonatkozó bármiféle konszenzus nélkül alkalmanként kijelenteni, hogy ez is, meg az is tipikus közszolgálati funkció; amivel semmit sem mondtunk annak hogyanjáról, formájáról.

A magam részéről szeretném elkerülni mindkét végletet; ennek megfelelően mindezekelőtt vázlatosan reprodukálom elméleti megfontolásaimat, majd rátérek a mai magyar gyakorlat kérdéseire, hogy milyen típusú és milyen mélységű válsággal kell számolnunk, s miért. Úgy vélem, hogy a közszolgálat – akármilyen szélesen, illetve kifejezetten szűkösen is értsük azt – mindenképp absztrakt *norma*, olyan feltételezés, amelynek legalább annyi kö-

ze van a demokráciaelmélet kérdéseihez, mint a média mindennapi életéhez, gyakorlatához, működéséhez. Ez az absztrakt norma abból a *feltételezésből* indul ki, hogy van az információknak egy olyan csomagja, típusa, rendje, amelynek minél szélesebb körben való közlése és tudása ösztársadalmi érdek. Magyarán, van egy olyan tudáscsomag, amelynek közzététele a társadalmi béke és integráció feltétele, amelynek tudása köztudás, illetve az, amelyre való válaszadás, reflexió joga: állampolgári jog. A társadalom egészét érintő kérdésekben való megszólalás nem pusztán a teoretikus *free speech* kérdése: a kérdés mindig az, hogy a szabad beszéd *hol* nyilvánul meg. Tagadhatatlan, hogy a *free speech* elválaszthatatlan a *townhouse meeting* modelljétől, amelyben a közösséget érintő tudások kétirányú cseréje még nem igényel semmiféle technológiát, semmiféle disztribúciót és redisztribúciót. A nehézségek és a kérdések nyilván akkor kezdődnek el, amikor a *townhouse meeting* már csak norma és nem élő gyakorlat többé. Ekkor, tehát a *free speech* technológizálódásának esetén kell elkezdenünk azt elemezni, hogy melyek lesznek azok a tudások, amelyekre mindenkinek szüksége lesz ahhoz, hogy válaszolhasson, kérdezhessen, azaz fennmaradjon a szabad beszéd értelme. S ugyancsak ekkor merül fel a kérdés, hogy milyen technológiákkal rendelkezünk az egykori *townhouse meeting* kétirányú kommunikációjának szimulálására. Tudjuk, hogy megannyi választ ismerünk: a piaci választás, mint válasz típusú elképzelésektől az ingyenes csatornákon át eljuttatott üzenetek világáig, de tény, hogy a *free speech* technológiája messze van a tökéletestől, illetve eszményitől. Nos, az is tény, hogy cseppet sem evidens, hogy *melyek* is lesznek azok az információk, amelyeket ebbe a csoportba sorolhatónak tekintünk. Az is belátható, hogy a „*public domain*”-ba sorolhatók azok az információk, amelyek tudása az élet fenntartásához szükséges. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi béke, a termelés, végül, de nem utolsósorban az egészség fenntartása érdekében megannyi információ elérhetőségéről gondoskodni kell. Az időjárás, a menetrendek, a törvények ismertetése, a közegészségügyi szabályok folytonos sulykolása a mindenkori hatalom érdeke, azaz ezekben az esetekben a köz és a hatalom érdeke egybeesik. Ami azt illeti persze: ha az időjárás, egészségügy, menetrendek esetében a válaszadás jogára nemigen kell figyelni, a törvények esetében a helyzet kicsit kínosabb. Cseppet sem biztos, hogy mindössze a választásokon való részvétel maradhat az egyetlen és végső technológia a tömegek számára. Mindenképp belátható azonban, hogy létezik egy primér információknak tekinthető kör, bár nyilván újabb vita lehet, hogy hol is vagyunk annak határa, abban – felteszem – hamar megegyezhetünk, hogy komoly bajra vezet, ha egy társadalom nem képes arra, hogy a békéjének fenntartásához szükséges információkat közzétegye. Más kérdés, hogy igazán közszolgáltatnak nevezhetjük-e azt a modellt, amely a *townhouse meeting* imitálására sem képes.

A kérdés persze az, hogy nem akkor és csak akkor működik-e hatékonyan a primér információk közzétételének tana, ha azonnal feltételezzük, hogy van egy ennél szélesebb kör, a *vitatható értékek köre*, s azt állítjuk, hogy a mindenkori hatalom ugyancsak abban érdekelt, hogy a legitimációjához szükséges értékeket újra és újra ténynek állítsa be, illetve közösségi érdekeknek tekintse, annak mutassa be azokat. A kapitalizmusnak nyilvánvaló érdeke, hogy folyamatos önreklámhadjáratot folytasson a magántulajdon dicsőítése mellett, hiszen ha a polgárok nem ismételnék folytonosan annak leckéjét, akkor az összes ezzel kapcsolatos probléma a rendőrségre maradna, amelynek hirtelen túl sok munkája lenne. Sokkal hatásosabb az értékek média általi széles körben történő folyamatos interiorizáltatása, mintsem a rendőrhatalommal való közhírré tétele. (Slavo Zizek legutóbb – 1998 februárjában – a New School for Social Reserch-ben rendezett, a Negatív Dialektikát elemző konferencián kiváló distinkcióval élt, amely teljes mértékben alkalmas a fenti kettősség érzékeltetésére.

Metaforája a parancsuralom és Superego vezérelte irányítás eltérésére vonatkozott. Tegyük fel – mondotta –, hogy a gyerekek azt parancsoljuk, hogy látogassa meg a nagyszüleit. *No comment*. Ez a kötelessége, ez a parancsuralmi megoldás, másként ez a rendőrhatalósági intézkedés. A másik esetben így szólnunk: meg kell látogatnod a nagyszüleidet, de *csak akkor ha akarod, ha élvezed is a látogatást*. Ez a Szuperego, ez a felettes én technológiája. Nos, *pont erre való a média is.*)

Belátom, persze, hogy adandó alkalommal meglepő lehet a primér információk legitimációját, illetve interpretációs mezőjét jelentő, megteremtő interiorizációt elősegítő értékészletről, mint a közszolgálat részéről beszélni, hiszen ebben az esetben a *Gazdagok és szépek* című sorozat, nem beszélve a *Dinasztiáról*, a *Dallasról*, végül, de nem utolsósorban az *Acapulco öböléről*, nos, e műsorok a közszolgálat immanens részének tekinthetők: amennyiben a kapitalizmus és a fogyasztás vitathatatlanságára nevelik rá az újabb és újabb nemzedékeket. (Via Superego, s minek a rendőrség. Ugyan ki tart rendet az Államokban: Hollywood, vagy a rendőrség? Tudjuk, hogy az utóbbi mit sem érne el az előbbi nélkül.) Természetesen magam is inkább csak figyelmeztető paródiának szánom az Acapulco öböl közszolgálati műsorként való bemutatását, mindössze arra szerettem volna utalni, hogy korántsem evidens, hogy milyen normákat, milyen feltételezéseket, milyen értékészleteket tekintünk közszolgálatinak, illetve, hogy a még primérnek tekintett információk is olyan típusú értéktulajdonításokat rejtenek magukban, amelyeket újra és újra vizsgálat tárgyává kell tennünk.

S akkor lépünk tovább, tulajdonképpen tárgyunkhoz, a cseppet sem primér információkhoz, amelyek, úgymond, a közszolgálatosság nevében értelmezhetők, s amelyeknek, úgymond, meg kell jelenniük az adott médiumokban. Tucatnyi ilyen érték felsorolása lehetséges, s az is tagadhatatlan, hogy ezek között megannyi összefüggés lehetséges, mégsem hiszem, hogy komolyan tévedek, ha azt tételezem, hogy a „társadalmi valóság” az a centrális értéktulajdonítás, illetve konstrukció, amelynek értelmezése további kapukat is megnyithat. Ha sikeresen teljesül a társadalmi valóság reprodukciója, akkor nyilván felrajzolhatóvá válik az a hierarchia, amelynek alapján a hirdetni, bemutatni valónak tekintett tények és kommentárok, állítások és próféciák is követhetők.

Társadalmi valóságon a továbbiakban – az egyszerűség kedvéért – azt a jól közvetített és tömegesen interiorizált összefüggésrendszert értem, amelynek alapján egy-egy individuum képessé válhat arra, hogy állampolgárként viselkedjen. Ennyiben a társadalmi valóság igazi *Net*, amely nem létezik számos láncszem nélkül. Az állampolgárság persze újabb norma: azt elnyerni születéssel, vagy egyéb úton lehet, ám az azzal való rendelkezés megannyi joggal ruházza fel az egyént. Többek között azzal, hogy megfeleljen az azzal járó kötelességeknek, illetve képessé legyen jogai képviselésére. Mindkettőhöz szükséges, hogy információk álljanak a rendelkezésére, amelyek alapján mérlegelheti, hogy továbbra is fenn kívánja-e tartani ezt a szerződést, vagy inkább felbontja azt, azaz megszünteti állampolgárságát, s ami ugyanilyen fontos, az állampolgársággal járó ismeretek az *állam* kontrolljára való képességhez jutást is jelentik, azaz az információk arra is szolgálnak, hogy az állampolgár polgár lehessen: adandó alkalommal vétőt emelhesse az állam aktuális állapota ellen. Ha nincs interiorizáció, akkor nincs tudatos polgárság, de a kérdés az, hogy miként is adatik meg a válasz, illetve a kérdés lehetősége: lévén a probléma nem az, hogy elhangzott-e egy szó, hanem hogy hol, s ki hallotta és hallhatta azt. Hallhatóvá válni, láthatóvá lenni, reprezentálnak lenni – ez minden állampolgári jog és szerződés alapfeltétele. Az állampolgárság, illetve az állampolgári jog tehát kettős teher. Az állampolgártól sokminden elvárható:

így például a törvények betartása, s ugyanakkor az állampolgár is elvárhat ezt-azt az államtól, s hogy mit is várhat, illetve várhat el, azt az iskola után és egyre inkább a médián át tanulhatja meg. A média által, amelyben néki magának egyre kevesebb lehetősége van a megszólalásra. Ezért beszél Baudrillard a tömegek hallgatásáról, némaságáról a média mélyén.

Összefoglalva: én azt a médiumot tekintem közszolgálatinak – s ez független a tulajdonviszonyoktól, amelyeknek analízise alapján hazánkban amúgy sem sokra jutnánk –, amely az egyént képessé teszi az állampolgársága gyakorlatára, azaz valamiként technológiai változataiban is imitálja a *townhouse meeting* élményét, és amely alapján aztán értelmes vállalat lehet számára elfogadni ezt a köteléket. Nyilván megannyi példát említhetnénk arra nézvést, hogy tulajdonképp mit is jelent az „állampolgári ismeret”, amelyet a szocializmus évei alatt oly reménytelenül próbáltak az iskolákban megtanítani: hiszen a probléma épp abból eredt, hogy akkortájt senki sem tekintette magára nézvést kötelezőnek az állampolgársággal járó vállalat, illetve semmiképp sem interiorizálta azt. Említsük meg például az adózás kérdését, amely ugyancsak fontos feltétele az állam működésének, s amely morálja fontos része az állampolgársággal járó kötelmeknek. Nyilvánvaló, hogy az adók fizetését többféleképp indokolhatjuk, és az érvek részben önző, az individuum saját érdekének védelmével is összeköthetők. Ám ott vannak a *többiek*, ott vannak azok, akik adandó alkalommal az én adómból – is – élnek. Azaz nehéz lenne csak az önzés érveivel beérni az adózás moráljának fenntartásához: ami azt illeti, szükségünk lesz a *szolidaritás* érveire is. Ezt viszont nehéz lesz fenntartani, kiváltani azok nélkül az információk nélkül, amelyek az individuumokat képessé tehetik arra, hogy tanúságot tegyenek a belátásról, az önzetlenségről. A *szolidaritás* ugyanis az a norma, amely azt követeli, hogy azokról is gondoskodás történjen, s azokról is gondoskodást követeljünk, akik nem tartoznak sem személyes életünk körébe, sem üzletfeleink közé. Szolidárisnak lenni állampolgár-társainkkal – s ez már több, mint az adózás kérdése –, akkor s csak akkor lehetséges, ha tudjuk, hogy azt miként kell gyakorolnunk, miért kell tennünk. Azaz a közszolgálatosság ebben az esetben például semmi egyéb, mint az adott élmény kiváltása, a képesség megteremtése az együttérzésre, a szolidaritásra. Íme, az elmúlt hónapokban megannyi példát láttunk arra nézvést, hogy állampolgáraink egy része egyszerűen nem rendelkezik a szolidaritás élményével, ha a roma állampolgárokról van szó. S persze nem is olyan egyszerű a szolidaritás *gyakorlata*, ha kulturális különbségekről van szó.

Összefoglalva: ha nem rendelkezünk bizonyos típusú normákkal, amelyek persze mindig részben absztraktak maradnak, akkor – figyelembe véve a jelen állapotokat – a média mindössze a fogyasztás által teremtett kulturális identitás fenntartására lesz elégséges, de annál többre nem. Kérdés persze, hogy kell-e több, mint a fogyasztás és a magántulajdon reklámja, de ez talán már tényleg messzebbre vezet a kelletnél.

Nos, itt az idő rátérni a gyakorlati konzekvenciákra. Miként is állunk a közszolgálatosság fent vázolt eszményével a mai magyar gyakorlat tükrében?

Tézisem értelmében a probléma lényege abban áll, hogy a kereskedelmi média – akár nyomtatott, akár elektronikus formájáról legyen szó – többféle oknál fogva nemigen alkalmas a fenti normarendszer képviselőjére. A kereskedelmi médiumok a reklámból tartják fenn magukat, s ha bármelyikünk megkérdezi egy-egy médium képviselőjét, hogy mitől is a legidegesebbek a reklámszervezők, illetve a hirdető, akkor az úgynevezett „társadalmi valóság” képviselője lesz az. Amint megjelennek a szegények, a nyomorultak, amint feltűnnek a képernyőn a bénák, éhezők, a címlapon a hajléktalanok, árvák, tébolyultak, lecsúszottak, egyszóval mindazok, akikkel „egyre több a baj”, amint feltűnnek a horizonton mindazok,

akik szolidaritásra szorulnak, abban a percben csökken a reklámbevételek lehetősége. A *tabloid* sajtó, a kereskedelmi híradó abban érdekelt, hogy a Szegények és Névtelenek helyett a Gazdagok és Szépek folytatását adja le. A Romana regényűjság *társadalmi valóság*, amelynek *non fiction* változatára vágnak oly sokan, akik a Blikket olvassák, a kereskedelmi tévék híreit figyelik, akik nemigen vágnak arra, hogy álmaik, vágyaik helyett arra emlékeztessék őket, aminek – szörnyű lehetőségeiről – ők maguk is el akarnak felejtkezni. A kérdés tehát ez: *jogában áll-e* elfelejtkeznie az individuumnak arról, ami körülveszi, illetve milyen normák – állampolgárság – nevében fosztjuk meg a valóság információitól. Hiszen nyilvánvaló, hogy bármily fájdalmas és nehéz is tudomásul vennünk, hogy a „társadalmi valóság” csak a botrány, a középkorias mirákulum értelmében érdekli a közönséget, olyannyira tapasztalati ténynek tűnik ez. Közönségről van szó, fogyasztókról, és nem közösségről. A közönség pedig álmélnodni, álmodni, csodálkozni, rémüldözni, izgulni, utazni óhajt, s nem oktatásban részesülni, és nem tovább viselni a realitás súlyát.

Akármint is: könnyű lenne mindezt azzal befejeznünk, hogy íme itt az új *gap*, az új hasadék, a ledér és fogyasztásra orientált kereskedelmi médiummal szemben, az állampolgárt nevelő normatív közszolgálat. A csábító és a tanár, a felületes és a mély, a semmitmondó és üres, illetve a megfontolt és tudós. Ha van is mindebben valami, ha nem tagadom le, hogy van értelme és létjogosultsága a közszolgálat *etosának*, azt állítom, hogy a fenti *gap*-et, hasadékot nem lesz különösképp egyszerű betölteni, s végképp nem arról van szó, hogy amit az egyik oldalon negatívvá jelölünk, azt a másikon pozitívvá – és kész. A közszolgálati médiumok létét és technológiáját nem legitimálja a kereskedelmi médiumok szociális érzéketlensége, illetve felelőtlensége, közönye.

A helyzet mára sokkal bonyolultabb lett, mint első pillanatra hinnénk. Meg kell tehát tanulnunk, hogy a mítoszok, vágyak médiája, azaz a fogyasztás fétisére épülő kereskedelmi média *is a társadalmi valóság része lett*. Tehát módosítanom kell a fentiekben állított dichotómiát: a Szegények és Névtelenek, illetve a Gazdagok és Szépek nem egymás ellenében kerül – vagy nem kerül – vetítésre, hanem egymással összefonódva, egyszerre. Persze ez sem újdonság, mindössze az Izaura brigádról, a csodálatos Mágenheim doktorról, doktor Szépről beszélek tehát, legfeljebb immár nem pusztán mint fikciók teremtményeiről, hanem mint társadalmi hősökről. Végre is, ha milliók nem óhajtanak többet és mélyebbet látni önnön életükről, mint azt a Família kft.-ben teszik, akkor ez is társadalmi tény. S ha a Família kft. tükör, amelyet mi tartunk magunk elé, s abból a kapitalizmus idiotizmusa és vágyainak summája tűnik elénk, akkor erről *nem* az adott műsor rendezői, írói tehetnek. A Família kft. *utópia*, amelyet a kereskedelmi televíziózás *fogyasztható* valósággá tett. Mindez amilyen szomorú – ha az –, olyan kérlelhetetlenül igaz. Ha milliók vágnak a hírnévre és pénzre, s élük úgy le életüket, hogy sem egyikben, sem másikban nincsen részük, akkor az az iránti vágyat kissé nehéz lenne felületességnek, ledérségnek tekinteni; ami engem illet, nem hangol különösebb jókedvre, hogy a mai magyar társadalmi valóságnak a *Kiskegyed* sokkal meghatározóbb része, mint például mindaz, amit én írok, de attól ez még tény marad.

Amit ajánlok, illetve elkerülhetetlennek tartok, az a mellény újrágombolása. Ha tetszik, ha nem, mindazoknak, akik az állampolgári ismereteket, a szolidaritás élményének megteremtését tekintik alapvető erkölcsi kötelességüknek, illetve racionális megfontolásnak is tekintik ezt, nos, mindezen értelmiségieknek meg kell vizsgálniuk, hogy ezen eszményeik, illetve a magaskultúra domináns csatornái, illetve a nem *tabloid* sajtó modora és nyelve *szoros összefüggésben áll-e azzal, amit akarunk*. Kínos, nem kínos: bizony van szolidaritás emancipáció nélkül, s ha van, akkor itt az idő, hogy a *normákhoz ne rendeljünk formákat*.

Akármint is legyen: a közszolgálat, a civil társadalom képviselő, és megteremtése, a társadalmi valóság konstrukciója fenntarthatatlan az esztétikai elitizmus feladása nélkül. A demokrácia kiteljesítése és fenntartása nem múlhat az értelmiségiek ízlésén.

Egykor és ott, ama bizonyos *townhouse meeting*-eken sem épp a jómodor volt a lényeg. Ellenben a csiszolt elme, a jó logika és az érvelő ész, amely nélkül a fogyasztás fenntartható marad, de a többpárti demokrácia csak üres héj lesz.

Körmendy-Ékes Judit

A KÖZSZOLGÁLATISÁG MINT JOGI KATEGÓRIA

Az 1996. évi 1. törvény, amely a rádiózásról és a televíziózásról szól, számos esetben tárgyal olyan kérdéseket, illetve fogalmakat, amelyek a jelen pillanatban is tudományos viták tárgyát képezik. Ez időnként meglehetősen kényelmetlen helyzetbe hozza az Országos Rádió és Televízió Testületet, amely a törvény e jellegzetességénél fogva arra kényszerül, hogy olyan normákat alkalmazzon, illetve olyan normák érvényesülését ellenőrizze és kényszerítse ki, amelyek korántsem tekinthetők egyértelműnek. Ahhoz, hogy a törvény által felállított intézményrendszer megfelelő hatékonysággal tudjon működni, először ha nem is egy mondatos definíció szintjén, de meg kell találnunk a törvény által használt fogalmak általánosan elfogadott értelmét.

A közműsorszolgáltatási szabályzatok kapcsán sok stratégiai jelentőségű problémával kerültünk szembe, amelyekre nem minden esetben tudtunk megnyugtató megoldást találni. E problémákról az alábbiakban szeretnék egy rövid áttekintést adni.

A szabályzatok véleményezése során először azt kellett eldöntenünk, hogy kapcsolhatunk-e értéktartalmat a közszolgálati fogalomhoz, vagy azt semleges kategóriaként fel fogva pusztán finanszírozási formának tekintjük. A törvény és a nemzetközi gyakorlat nem ad számunkra olyan támpontokat, amelyeknek alapján ezt a kérdést el tudnánk dönteni. Ezért arra gondoltunk, hogy ha sikerül a közszolgálati fogalom olyan tartalmi elemeit megfogalmaznunk, amelyek mind a három műsorszolgáltató számára elfogadhatók, és ezáltal a három szabályzatot egységesíteni tudjuk, ez bizonyítéka lesz annak, hogy a közszolgálati fogalom igenis van önálló értéktartalma. Elkezdtük az ezzel kapcsolatos vitákat, de ezek végére sajnos nem jutottunk, sőt még arról sem sikerült meggyőződnünk, hogy ez egyáltalán lehetséges. Ezért arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy gyakorlati lépésekkel próbáljuk meg mindazt összegyűjteni, amit egy közműsorszolgáltatási szabályzatnak véleményünk szerint tartalmaznia kell.

A jogi megközelítés, természetéből fakadóan, jogok és kötelezettségek finom egyensúlyú rendszerének kialakítását célozza. A médiához kötődő szabadságjogok közül azonban a médiatörvény csupán egyeseket szabályoz, így a szabályzatokra marad az egyensúlyt biztosító feltételek megteremtése, gondolok itt például a műsorszolgáltató és az újságírók tájékoztatási szabadságát az állampolgárok oldaláról kiegyensúlyozó személyiségi jogokra, illetve a tájékozódás szabadságára, a hiteles, pontos és elfogulatlan információhoz való hozzájutás jogára.

Munkánk során szembesültünk azzal a problémával, hogy a törvény a közszolgálatosság fogalmát a tárgyilagosság, a pártatlanság, a kiegyensúlyozottság stb. követelményeinek közbeiktatásával alapvetően politikai síkon közelíti meg. Az ilyen szabályozás alapján a politikai, illetve a hírműsorok egyszerűen kezelhetők, de azok a követelmények, amelyek az ilyen jellegű műsorokkal szemben érvényesíthetők, már nem működnek, ha egy műsorfolyam egésze, vagy tudományos, illetve kulturális tartalmú programok vonatkozásában kérnénk azokat számon. Ez nagy hiányossága a törvénynek, hiszen annak, ha a nézőket vagy a hallgatókat például tudományos kérdésekben félretájékoztatják, vagy egyoldalúan informálják, annak legalább olyan súlyos következményei lehetnek, mint a politikai tárgyú dezinformációnak.

A pártatlanság fogalmát a neutrális információközlésben szokták megjelölni, ez azonban nem helyes. Nem azonosíthatjuk a pártatlanságot a matematikai kiegyensúlyozottsággal sem. Ezen elhatárolásokon túl pozitív definíciót a pártatlanság fogalmára adni nem tudunk, véleményünk szerint a műsorszolgáltatási szabályzatokra vár az, hogy egyes, egymástól jól elhatárolható műsorkategóriákra a hozzájuk kapcsolható pártatlanságfogalmat megalkossák.

Az a pozitív definíció hiánya ellenére is megállapítható, hogy a pártatlanságnak van idő-dimenziója. E szerint a pártatlanság követelményének a műsorszolgáltató nem egy műsoron belül köteles eleget tenni, hanem abban az időszakban, amíg az adott probléma a közvéleményt foglalkoztatja. Ilyen módon az a műsor is eleget tehet a pártatlanság követelményének, amelyik csak egy álláspont képviselőjét szólaltatja meg, ha például a végén a műsorvezető elmondja, hogy a műsorban elhangzottal ellentétes, vagy azzal nem teljesen megegyező véleményt a nézők egy másik, megadott időpontban kezdődő műsorban hasonló időtartamban megismerhetik. Mivel ezáltal a néző megkapja a lehetőséget arra, hogy a másik álláspontról is értesüljön, a pártatlanság egy ilyen gyakorlattal érvényesülni fog.

A Testület foglalkozott a közérdeklődésre számot tartó kérdés fogalmával. Ennek meghatározása ugyan érzékenyen érinti a műsorkészítés, illetve műsorszerkesztés szabadságát, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy a műsorkészítési szabadság ellenpontja a polgárok tájékoztatáshoz való joga. Előfordulhat az is, hogy ilyen fogalmat megalkotni nem tudunk, mert az csak precedensek útján közelíthető meg, de az ehhez kapcsolódó elméleti vitát akkor is le kell folytatni.

További kérdés, hogy a kiegyensúlyozottság fogalma hogyan közelíthető meg. Ehhez támpontot adhat a társadalmilag releváns álláspontok meghatározása, ugyanis általában minden vitában kialakulnak azok a nézőpontok, amelyek a polgárok számára a legnyilvánvalóbbak, és a problémát számukra több oldalról teszik megközelíthetővé. Nem feltétlenül jó értelmezése a kiegyensúlyozottságnak az, amelyet néhány panaszbeadó tesz a magáévá, miszerint az már önmagában a kiegyensúlyozottság sérelmét valószínűsíti meg, ha egy párt véleményét egy kérdésben nem ismerteti a műsorszolgáltató, még akkor is, ha ez az adott kérdés megítéléséhez nem szolgál új momentumokkal.

A tárgyilagosság fogalmának meghatározása is igen problematikus. Itt az igazság tisztelete, a méltányosság, illetve a tények és a vélemény elkülönítésének kérdésével kell foglalkozni. Külön figyelmet kell szentelni a szélsőséges vélemények megjelenítésének, amely vélemények megjelenése nem tiltható, de e lehetőség mellé egy megfelelő szempontrendszert kell rendelni. Ugyanígy különös figyelmet érdemelnek a szerkesztőségi vélemények.

A fenti problémák könnyebben kezelhetők az egyes műsортípusok vonatkozásában.

Fontos, és a törvényből is következik a hírműsorok külön történő kezelése. Ezen műsoroknak önmagukban meg kell felelniük a tárgyilagosság és a kiegyensúlyozottság követel-

ményének, tehát a híradó és egyéb hírműsorok tekintetében a pártatlanság idődimenziója csak egy műsoregységre értelmezhető.

A magánvéleményt megjelenítő műsorok is speciális szabályozást igényelnek, bár úgy tűnik, hogy ettől a műsortípustól a magyar műsorszolgáltatók eléggé ódzkodnak. Ez kár, szükség van ilyen műsorokra, ha baj van velük, akkor ugyanis nem az a baj, hogy magánvéleménynek adnak teret, hanem az, hogy ez nem tűnik ki belőlük világosan.

Szintén külön figyelmet kell fordítani a kiskorúak védelmére, ugyanis a kiskorúak személyiségfejlődése, mint védendő kategória is további értelmezésre szorul. Nemrégiben készült egy előterjesztés az *X-akták* ügyében, amellyel kapcsolatban olyan kijelentések is elhangzottak, hogy a Testület „be akarja tiltani” a sorozatot. Nem erről van szó. Az *X-akták*-at most nem minősítve, a fő problémát abban látom, hogy este 8-kor kerül adásba.

A nyugati országokban a szabályzatok a felelősség megoszlásáról beszélnek a szülő és a műsorszolgáltató között. Az adott ország szokásait figyelembe véve meghatározható az az időpont, amikor ez a felelősség a műsorszolgáltatóról a szülőre áramlik át. Ez utóbbi megjegyzéssel arra szeretnék utalni, hogy az elméleti viták közepette is figyelmet kell szentelnünk a mindennapi, praktikus kérdések alapján történő probléma-megoldásnak. Ugyan az így adott válaszok nem jelentik az ideális megoldást, de kezelhetővé tesznek elméleti szinten még nem tisztázott, hosszabb tudományos elemzést igénylő kérdéseket.

A civil szféra média feletti kontrollját a Panaszbizottságon keresztül gyakorolja, de ezt a fórumot az értelmiség sajnos nem ismerte el, nem használja ki az általa biztosított lehetőségeket. Itt lehetne egyes panaszügyek, határozatok kapcsán polémiákat folytatni. Az új ügyrenddel a Panaszbizottságnak megadatott a tudományos igényű elvi állásfoglalás kibocsátásának lehetősége is. Ennek kapcsán szükséges lenne több szakmai területet átfogó tudományos szintű viták lefolytatására.

Mátay Mónika

OBJEKTIVITÁS ÉS VÉLEMÉNYSAJTÓ: TÖRTÉNETI DILEMMÁK

Zavarban van a történész, ha arra kéri fel, hogy olyan modern fogalomról szóljon, mint a közszolgálatosság. A kifejezést a korábbi századok embere nem ismerte. A közszolgálatosság mint eszmény és számonkérhető elvárás a 20. századig nem létezett. Anakronizmus is volna korábbi korszakokban keresni a közszolgálatosság modern kritériumait, amelyek ma a következők: 1. kiegyensúlyozottság, 2. tárgyilagosság, 3. pártatlanság, 4. sokoldalú tájékoztatás. Anakronizmus, hiszen hiányoztak a tömegkommunikációs eszközök, s nem volt olyan demokratikus politikai struktúra, melynek kereteiben a közszolgálatosság jelentést nyer. Ugyanakkor a köz szolgálatának eszménye, a közjó mint érték, a 18–19. század meghatározó gondolata volt. De nem volt konszenzus arról, hogyan kell meghatározni a „köz” fogalmát, és arról sem, milyen módon kell az egyénnek a maga képességeit a köz javának szolgálatába állítania, miként kell érdekeit a köz érdekeinek alárendelnie.

A viták háttérében egyén és hatalom, az alattvaló és az állam viszonyának változása áll. Az individuum többé nem pusztán eszköze, elszenvédője és szemlélője az uralmi játszmának. A 18. századtól a politikai döntésekből részt követel a vélemény-nyilvánítás igényével fellépő, a civil társadalmat az állami beavatkozás ellenében megszervező Polgár. A nyilvánosság történetében ez a változás az egyszerű hírközlés véleménysajtvá alakulásának folyamatával írható le.

A hírsajtó a 17. század terméke. Célja és funkciója a kommentár nélküli tényközlés. Létrejöttében döntő a szerepe a fokozottan bürokratizálódó, centralizálódó, nemzeti keretben szerveződő abszolutista államnak. Az állandósult állami intézmények, a hadsereg és a közigazgatás sikeres működtetése nélkülözhetetlenné teszik a közhatalom képviselői közötti rendszeres kommunikációt. Ugyanakkor a modernizálódó állam érdeke az is, hogy alattvalóival tudassa a háborúval, a békekötéssel, a járványok terjedésével stb.-vel kapcsolatos híreket. Az állam – fejlettebb úthálózatának, a heti rendszerességgel működő postaszolgáltatnak köszönhetően – birtokába jut azoknak az eszközöknek, melyekkel a folyamatos hírközlés biztosítható.

A referáló sajtó a 18. századi Nyugat-Európában fokozatosan véleménysajtvá alakul. Ebben a folyamatban kulcsszereplő az állami szektoron kívül szerveződő polgári társadalom, amely magát a politikai hatalommal szemben a magánautonómia területeként definiálja. A szólásszabadság, a vélemények szabad és nyilvános közzététele és diszkussziója a modern értelemben vett nyilvánosság alapfeltétele. Az álláspontja racionális kifejtésére képes Polgár lesz a szabad sajtó élharcosa.

Az autonóm véleményt formáló egyén több évszázados politikai akkulturáció eredménye. E folyamat első állomása az egész európai kontinenst érintő hitvita. A homogén vallási közösséget immár formálisan is szétzúzó reformáció következtében kialakuló vallási nézetkülönbség az individuális vélemény-nyilvánítás első terepe. A lutheri egységes reformált egyház utópikus látomás marad csupán. A harc nem két monstrum egyház, hanem számtalan kis felekezet között zajlik. Angliában, Franciaországban, Németországban, de a kelet-európai államokban is a vallási polémia teszi lehetővé a szerteágazó és személyes vélemény-nyilvánítást. A lelkiismeret szabadságáért folytatott harc ugyanolyan gyilkos és kegyetlen, mint két évszázaddal később a nemzeti jelszavakkal porondra lépők ádáz viadala. Hiszen a koraujkori ember identitásának elsődleges meghatározója a felekezeti hovatartozás, melynek igazsága csakis diskurzusban támadható és védhető meg. A vallási polémia az európai társadalmak vitakultúrájának alapja. A hitelvi nézetek nem tekintélyelvű, hanem észérveken alapuló ütköztetése lesz a bázisa a politikai kérdések kapcsán kifejtett véleményeknek.

A vallási viták politikai vonatkozása döntő jelentőségű egyén és állam viszonyának újradefiniálásában. A katolikus–protestáns polémia megteremti a politikai hatalommal való szembeszegülés intellektuális kereteit: a 16–17. században angol és francia szerzők kidolgozzák a politikai hatalommal szembeni civil ellenállás elméleteit. John Ponet, Winchester száműzött püspöke *Rövid értekezés a politikai hatalomról* című művében kifejti, hogy az uralkodó hatalmának alapja az alattvalóival kötött szerződés.¹ Az alattvaló csak addig tartozik engedelmességgel, míg az uralom igazságos és nem alkalmaz despotikus eszközöket. Ennek értelmében a szabad vallásgyakorlat tilalma és üldözése feljogosítja az alattvalókat a politikai hatalommal való szembeszegülésre, sőt a lázadásra is. Franciaországban a Szent Bertalan-éji vérengzést követően hasonló következtetésre jutnak a hugenotta szerzők. A jogász Francis Hotman a *Francogallica*-ban az ezeréves francia alkotmányos gyakorlatra hi-

vatkozva hangsúlyozza, hogy a valódi politikai hatalom sosem volt a király kezében.² Az uralkodó mindig is csak választott előljáróként irányított; az uralom valódi birtokosa a nép, illetve a népgyűlés. Írásának végén Hotman ugyanarra az eredményre jut, mint angol szerzőtársai: amennyiben a király visszaél a ráruházott bizalommal, a népnek jogában áll megfosztani őt hatalmától.

A 17. századi Angliában a polgári forradalom teszi lehetővé, a konzervatív politikusok nem kis rémületére, a széles körű vallási és politikai vitát és radikális vélemények nyilvános publikálását. John Theyer arról panaszkodik, hogy vallási kérdésekről immár nemcsak a parlament védelmet nyújtó falai között folyik eszmecsere, de a nyomtatott pamfletirodalom lehetőséget ad arra, hogy az utcán, a kocs mákban is nyíltan polemizáljon a köznép.³

Franciaországban mintegy száz évvel később a királyi család szexbotrányait világgá kürtölő politikai szatíra fosztja meg szakrális mítoszától s teszi nevetség és gúny tárgyává a királyi hatalmat. Az abszolutista állam által támogatott és finanszírozott irodalom sáncain kívül rekedt újságírók röpirat-áradatot zúdítanak a párizsi köznépre, jelentősen hozzájárulva ahhoz a folyamathoz, melynek során a tömeg reflexív, hírférzékeny, kritikus közönséggé válik.⁴

A 18. század politikai kataklizmái, az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom globális jelentőségűek. Nemzetközi súlyukat nem csupán Edmund Burke és Thomas Paine szélsőségesen negatív vagy szimpatizáns véleménye jelzi, hanem az a tömeges vélemény-nyilvánítás is, mely ezeket az eseményeket kíséri.

Az árkánium politizálás gyakorlatával szemben, a politikai döntések nyitottságának és áttekinthetőségének követelését különböző érvelések alapján fogalmazták meg a 16–19. századi Angliában.

1. A teológiai megközelítés azon a hiten alapul, hogy az ember képes Jó és Rossz között önállóan dönteni. Az angol polgárháború politikai pamfletirodalma azt hirdeti, hogy a racionális érvelés Isten adta emberi képesség, melyet evilági hatalom nem korlátozhat. Milton az állami cenzúra intézménye ellen azért száll síkra, mert meggyőződése, hogy az individuum isteni erényét, véleményének szabad kifejtését folyamatosan gyakorolnia és fejlesztenie kell.

2. Matthew Tindal a szólásszabadság korlátozását természetjogi érveléssel utasítja el. Tindal szerint az ember természeténél fogva képes eldönteni, melyik nézet igaz, s melyik hamis. A sajtó felsőbb hatalom által való ellenőrzése ellentétes tehát természetes jogainkkal.

3. Az utilitarista elmélet az állami cenzúrát despotikus eszköznek tartja, mely szembe szegül azon elvvel, hogy a kormányzat legfőbb feladata az alattvalók boldogságának szavatolása. A lehető legoptimálisabb állapot a legtöbb egyén számára a legnagyobb boldogság fenntartása. Ennek azonban előfeltétele egy olyan politikai rendszer kialakítása, melyben az individuum a különböző alternatívák között szabadon választhat. A választás szabadsága, érvel Bentham, csak a sajtó teljes szabadsága mellett képzelhető el.

4. Végül a 19. század közepén John Stuart Mill *A szabadságról* írott politikai esszéjében azt fejtegeti, hogy az Igazság fellelésének egyedüli módja az állampolgárok közti nyilvános és szabad vita. Az új helyzet új igazsággal bír. Ezért semmilyen „felsőbb igazság” nevében sem jogos elnémitani a hamisnak tűnő álláspontot, hiszen a hibás vélekedés is potenciális igazságot hordoz. Emellett minden vélemény tartalmazhat igazság-elemeket, s bármely igazság halott dogmává merevedik, ha nincs állandó kihívásnak, kritikának alávetve.⁵

A fenti érvek a polgári liberális nyilvánosság Jürgen Habermas által megfogalmazott definícióját, a nyilvánosság szabadságát, s az egyenlő hozzáférés elvét támasztják alá.⁶ A

referáló hírközlés, melyet az abszolutista állam önérdekeinek felismerése tett szükségessé, és a véleményesajtó ellentéte mögött egy nagyon ismerős, modern dilemma áll. Újra és újra felmerülő kétely, vajon képes-e az örök kiskorúságban élő tömeg értelmesen élni, és nem visszaélni a sajtószabadsággal? A szabadság: felelősség. Felruházható-e a nép a szabadság felelősségével, megengedhető-e divergens, esetleg radikális nézetek publikációja, vagy ajánlatosabb a paternalista állami őrökös? Nem taszítja majd káoszba és romlásba a magára hagyott nép a gondos munkálkodással kialakított közrendet?

Azt, hogy a vélemények abszolút szabadsága utópia, pontosan tudták a sajtószabadság eszméjéért síkraszálló liberálisok is. Tisztában voltak a pragmatikus korlátokkal. A limitált technikai, nyomdai kapacitás, a sajtótermékek terítési nehézségei, a magas adó és postaköltségek lehetetlenné tették a liberális elvek tökéletes érvényesülését. Világos volt az is, hogy a piaci versenyhelyzet nyertesei, a korai sajtóbárók monopolizálják a véleményeket. Mégis fontos volt az eszmény megfogalmazása! A sajtószabadság torzó maradhatott csupán, de az eltérő vélemények nyilvános kifejtésének lehetősége jobb, toleránsabb, szelídebb együttélés reményét hordozta.

A magyar nyilvánosságot a reformkorban is a köz fogalmával való viaskodás formálja. Nemzeti történetírásunk megkérdőjelezhetetlen toposza a 19. század első évtizedeinek munkás, nyüzsgő, dinamikus képzete. A reformkorra vonatkoztatott pozitív sztereotípiáink a közjő oltárán áldozó, friss erővel és nyugtalan, izgága szellemmel ténykedő kiváló Polgárhoz tapadnak. Akkor, a „meghívottak” tekintélyes táborába tartoztunk mi is. Ahogy kiváló esszéjében Lackó Mihály is utal erre, a közös cél felé törekvés a későbbi korok visszavetítése: optikai csalódás.⁷ Valójában a legalapvetőbb kérdésekben sem volt egyetértés. A közérdek szentségét, a közjóra való örökös hivatkozást a köz fogalmának tisztázatlansága övezte. Nemcsak a vést huhogó konzervatívok között, vagy az önmarcangoló, a nemzeti katasztrófa rémlátásával viaskodó „középutas” Széchenyi szavaiban, de a liberális táboron belül is. A retorika szintjén mindenki nemzeti érdekekre, egy fényesebb nemzeti jövőre hivatkozott. A konzervatívok a rendi nemzetfogalmat próbálták modernizálni, nemzeti jelszavakkal visszaélve remélték privilégiumaikat átmenteni az Új korba. A liberális reformtörekvések polgárjogot követeltek a hon lakóinak, etnikai, rendi, osztályhelyzetre való tekintet nélkül. Reformvágyuk azonban megtorpant az etnikailag heterogén népességtől való rettegésben.⁸ A nemzetközi viszonyok bizonytalansága, a pánszláv törekvések és a német egység kialakulatlansága csak növelték a liberális félelmeket.

Mégis, a sokféleképpen interpretálható, és sokféle megoldást rejtő politikai helyzet élénk vitát aktivált. A szélsőségesen eltérő nézeteket képviselő politikusok, literátorok, hírlapírók a nemzetről vitázva a nemzet elé léptek, megteremtve ezzel a modern magyar nyilvánosság alapjait.

JEGYZETEK

¹ Ponet, John: *A Short Treatise of Political Power*. 1556.

² Salmon, J. H. – Giesey, R. (eds.) *Francogallica*. Cambridge, 1972.

³ Theyer, John: *Aerio-Mastix, Or, A Vindication*. Oxford, 1642.

⁴ A témát sokan feldolgozták, egyebek mellett Darnton, Robert: *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, Mass. & London, 1982; Roche, Daniel: *Le peuple de Paris*. Paris, 1981.

⁵ Az érvelések összefoglalását ismerteti Keane, John: *The Media and Democracy*. Cambridge, 1991.

⁶ Habermas, Jürgen: *A polgári nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, 1971.

⁷ Lackó Mihály: Helyét kereső Magyarország. Varga János könyvéről. *Válóság*, 1983/1. 106–110.

⁸ Lásd erről bővebben Varga János: *A helyét kereső Magyarország*. Budapest, 1982, és Dénes Iván Zoltán: *Közüggé emelt kiváltságőrzés*. Budapest, 1989.

Szijj Judit

JOG ÉS KÖZSZOLGÁLATISÁG

Jelenleg hazánkban az 1996. évi I. törvény (közkeletű nevén a médiatörvény) az egyetlen olyan jogszabály, amely a közszolgálati fogalom jogi definiálására vállalkozik. A törvény szabályozásában számtalan olyan szakasz található, amely a közszolgálati műsorszolgáltatókra nézve úgy ír elő irányelveket, jogokat és kötelezettségeket, hogy azokból bizonyos fogalmi elemek könnyen és egyértelműen levezethetők, egymondatos definíciót adni azonban véleményem szerint képtelenség.

1994-ben az Európa Tanács Prágában rendezte meg a kommunikációs miniszterek konferenciáját, melyet megelőzően a tagállamokat arra kérte, hogy adjanak információkat a közszolgálati műsorszolgáltatás jogi értelmezéséről, szabályozási elveiről. A beérkezett válaszok alapján felsorolhatók a közszolgálati legfontosabb kritériumai:

- a) közszolgálati műsorszolgáltató az a szervezet, amelyet a törvény ekképpen definiál,
- b) jogosultság országos frekvenciák államilag garantált használatára,
- c) közpénzekből való finanszírozás és ezek behajthatósága,
- d) törvényben meghatározott típusú, mértékű kereskedelmi tevékenység végzése,
- e) állami szervektől való szerkesztői függetlenség,
- f) kötelezettség a lakosság univerzális ellátására,
- g) hazai, illetve európai gyártású műsorok mennyiségének, arányainak betartása,
- h) tartalmi kötelezettségek:
 - a műsorok magas minőségi szintje bármely műfajban,
 - a műsorok összkínálatának sokfélesége,
 - a kulturális örökség ápolása, a nemzeti és kisebbségi kulturális identitás erősítése,
 - a tájékoztatásnak és hírközlésnek átfogónak, objektívnak, pártatlannak és tárgyyszerűnek kell lennie,
 - a vélemények sokféleségének bemutatása,
 - kormányközlemények ingyenes közzététele,
 - a parlament üléseinek közvetítése,
 - vallási műsorok sugárzása,
 - gyermekeknek szóló műsorok sugárzása,
 - közérdekű információk sugárzása.

A magyar médiatörvény az értelmező rendelkezések közt meghatározza a közszolgálati műsorszolgáltató fogalmát. Ennek értelmében a közszolgálati műsorszolgáltató olyan műsorszolgáltató, amelynek működését közszolgálati műsorszolgáltatási szabályzat hatá-

rozza meg, feladata többségében közszolgálati műsor szolgáltatása, fenntartása alapvetően közpénzekből történik, társadalmi felügyelet alatt áll, alapvető jogait és kötelességeit a törvény állapítja meg. A definíció megértéséhez szükség van a közszolgálati műsor meghatározására, ezt a törvény meg is teszi: az értelmező rendelkezés szerint közszolgálati az a műsor, amelyben a közszolgálati műsorszámok meghatározó szerepet játszanak, és amely a műsorszolgáltató vételkörzetében élő hallgatókat, nézőket rendszeresen tájékoztatja közérdeklődésre számot tartó kérdésekről. Ez a meghatározás nagyon tetszetős, de felvetődik a kérdés: mi az a közszolgálati műsorszám? A médiatörvényből erre a kérdésre is választ kapunk: a műsorszolgáltató vételkörzetében élő hallgatók, nézők tájékoztatói, kulturális, állampolgári, életviteli szükségleteit, igényeit szolgáló műsorszám. A meghatározás után a törvényszöveg felsorolja azokat a műsorszámokat, amelyeket különösen közszolgálatinak tart.

Mindezekon kívül a törvény részletesen szabályozza a közszolgálati műsorszolgáltatók tevékenységét, azzal a módszerrel, hogy külön fejezet foglalkozik a közszolgálati műsorszolgáltatás alapelveivel és szabályaival. Kimondja, hogy a közszolgálati műsorszolgáltató közérdeklődésre számot tartó hazai és külföldi eseményekről, a vételkörzetben élők életét jelentősen befolyásoló történésekről rendszeresen, átfogóan, elfogulatlanul, hitelesen és pontosan tájékoztat. Ezek a követelmények megfelelnek a nemzetközi kívánalmaknak. Ide tartozik az is, hogy a tájékoztatás során az eltérő véleményeket is be kell mutatni.

Véleményem szerint a törvény megfelelően szigorú követelményeket támaszt a közszolgálati műsorszolgáltatókkal szemben, hiszen megszabja, hogy melyek azok a szempontok, amelyekre különös figyelmet kell fordítaniuk. Ilyenek például az egyetemes és a nemzeti kulturális örökség értékeinek ápolása, a kulturális sokszínűség érvényesülése, a kiskorúak testi, lelki és erkölcsi fejlődését, érdeklődését szolgáló, ismereteit gazdagító műsorszámok bemutatása. A szigorúság különböző megszorításokban is megnyilvánul, hiszen a reklámok időtartama rövidebb, mint a kereskedelmi műsorszolgáltatóknál. Meghatározza a törvény a reklám elhelyezését is, előírva, hogy reklámot csak műsorszámok között lehet közzétenni. Bizonyos tárgyú reklámokat kifejezetten tilt, például mindenki előtt ismeretes lehet az a szabály, hogy alkoholtartalmú italok a szóbanforgó rádióknál, televízióknál nem reklámozhatók.

Azzal is biztosítani kívánja a törvény a közszolgálati megvalósulását, hogy előírja, bizonyos műsorszámok, így elsősorban a szexualitást és az erőszakot öncélúan ábrázolókat, egyáltalán nem sugározhatók. A közszolgálati jegyében meghatározza a törvény a támogatható műsorszámok körét is, ilyenek például a vallási tartalmú vagy a művészeti és kulturális eseményeket bemutató műsorszámok.

Az általános szabályokon túlmenően a médiatörvény a közszolgálati műsorszolgáltatásra vonatkozó külön szabályokat is tartalmaz. Ezek a külön szabályok tovább szigorítják az alapelveket, előírva az archiválás kötelezettségét, és a magyarországi, illetve európai gyártású műsorok arányát is.

Annak biztosítására, hogy a közszolgálati elvek és követelmények valóban megvalósuljanak, az Országos Rádió és Televízió Testület Panaszbizottságot és Műsorfigyelő és -elemző Szolgálatot működtet. Fontos feladat, hogy ezeket a szervezeteket a közvélemény jobban megismerje, hiszen végső soron az állampolgár érdeke, hogy a közszolgálati műsorszolgáltatók a törvényben előírt kötelezettségeiket következetesen ellássák.

Terestyéni Tamás:

NÉHÁNY GONDOLAT A KÖZSZOLGÁLATISÁG ÉRVÉNYESÜLÉSÉNEK VIZSGÁLATÁRÓL

A közszolgálatiságnak a médiatörvényben vagy nemzetközi szakmai ajánlásokban¹ exponált fogalma, illetve kritériumai vonatkozásában a műsor tudományos igényű vizsgálatától, tartalomelemzésétől, monitorozásától a média ügyeiben döntéseket hozók, de a közönség, a fogyasztók is azt várják, hogy a kutató, elemző, monitorozó tevékenység csatornánként állapítsa meg a műsorfolyam egyes elemeinek vagy egészének közszolgálati jellegét, kimutatva, hogy valamely műsor vagy műsorszám közszolgálatinak minősül-e vagy sem (és miért igen, vagy miért nem).

1. Az e célból végzett elemzések oly módon történnek, hogy a kutatók operacionalizálják a törvény előírásait, azaz technikai terminusokba és eljárásokba fordítják le azokat a fogalmakat, amelyeket a törvény a közszolgálatiság kritériumaiként határoz meg, majd e technikai terminusokkal és eljárásokkal méréseket végeznek a műsorokon, illetve a műsorfolyam egészén. Például a fiatalok személyiség-fejlődésének védelmével kapcsolatos közszolgálatiság-kritérium vonatkozásában a törvény „az erőszak öncélú alkalmazását magatartási mintaként bemutató, illetőleg a szexualitást öncélúan ábrázoló műsorszám”-oknak a fiatalok által leginkább nézett időszávokban való távoltartását írja elő a műsorszolgáltató számára (5/4 és 5/5).² Itt a kutató oly módon járulhat hozzá a közszolgálatiság betartásának kontrolljához, hogy egyfelől közönségmérést végez a fiatalok által leginkább nézett időszávokról, másfelől az ezen időszávokban sugárzott műsorszámokban (elsősorban filmek jöhetnek számításba) megszámlolja különféle erőszakos cselekmények (verbális erőszak, fizikai erőszak) előfordulását, előfordulásonként regisztrálja a bemutatás módját (az erőszak közvetett, jelzésszerű, szimbolikus, illetve naturálisan részletezett, direkt bemutatása), az erőszak dramaturgiai szerepét a cselekményben (mellékes szerep, illetve fontos, jelentős szerep) és más hasonló sajátosságokat. Az eredmény egy olyan statisztika, amely időszávonként feltünteti a különböző típusú, ábrázoltságú, dramaturgiai funkciójú és egyéb jellemzőkkel bíró erőszakos cselekmények gyakoriságát, vagyis a műsorban betöltött súlyát. Vagy vehetnénk a hír- és tájékoztató műsorokkal kapcsolatos egyik legfontosabb közszolgálatisági követelményt, a (politikai) kiegyensúlyozottságát. Ennek szokásos mérési módja az, hogy a kutatók megszámlálják a híradókban és az egyéb politikai tájékoztató műsorokban az egyes politikai pártokat képviselő szereplők különféle módon történő megjelenéseinek gyakoriságát (a szereplők verbális – műsorvezetői – említéseinek gyakorisága, vizuális megjelenéseiknek gyakorisága és hossza, saját hangon történő megjelenéseiknek gyakorisága és hossza, a vizuális megjelenítés mikéntje stb.), és a gyakoriságokból nyert statisztikával jellemzik a vizsgált műsorokat (csatornákat).³

Végül is – mint a felhozott példákban láthatjuk – nagyon egyszerű dologról van szó, nevezetesen előre meghatározott műsorelemek (az adott példákban erőszakos cselekmények, illetve politikai szereplők) előfordulási gyakoriságának megszámlálásáról. Az ilyen jellegű, tartalomelemzésnek nevezett eljárások (tudományos) objektivitását az biztosítja, hogy a műsorokban, illetve a műsorfolyamban olyan elemek gyakoriságát számolják (a szokásos szóhasználatban: kódolják), amelyeknek azonosítása nem szubjektív megítélésen, nem egyéni véleményen, nem messzire vezető és esetleg ütköző értelmezéseken múlik, ha-

nem egyszerű előzetes definíciók (kódutasítások) alapján mintegy automatikusan történik: amikor például egy filmben durva fenyegetést hallunk vagy vérontást látunk, akkor – szokásos körülmények között – biztonsággal tudjuk, hogy agresszív cselekménnyel állunk szemben, vagy amikor kutatóként vagy kódolóként X politikai párt képviselőjét látjuk a híradóban, akkor nem kétséges számunkra, hogy az ezen párt előfordulásait jelző rubrikába kell egy strigulát húznunk. Ha az azonosítás a kódolási instrukció ellenére esetleg mégis bizonytalan lenne (ha például nincs teljes egyetértés annak eldöntésében, hogy egy adott film kontextusában egy ajtó becsapása szimbolikus vagy fizikai erőszaknak minősítendő-e), akkor a szubjektivitás kivédésére ugyanazt a műsort többszörösen is lekódolják, és a különböző kódolók produkciójából a megfigyelés végeredményének megbízhatóságát jelző (reliabilitási és validitási) indexeket képeznek, amelyek a mérés és az elemzés hibahatárait mutatják.⁴

2. A műsoroknak a közszolgálati szempontjából végzett szisztematikus (tudományos igényű) vizsgálata (tartalomelemzése) tehát olyan statisztikákat eredményez, amelyek (bizonyos hibahatárok mellett) a műsorok tartalmát a közszolgálati fogalmát kibontó kritériumok vonatkozásában mennyiségileg jellemzik, például a fiatalok személyiség-fejlődését védeni hivatott törvényi előírás tekintetében megmondják, hogy a fiatalok tévé-nézésének időszámaiban látható műsorok (filmek) átlagosan hány és milyen típusú erőszakos cselekményt közvetítenek, vagy a (politikai) kiegyensúlyozottság kritériumának vonatkozásában feltűntetik, hogy X, Y, Z stb. pártok különféle bemutatásokban egymáshoz képest milyen gyakorisággal fordulnak elő a hír- és tájékoztató műsorokban.⁵

Látunk kell azonban, hogy ezek a statisztikák – bármilyen akkurátus adatgyűjtésre, azaz bármilyen alapos, a bizonytalanságokat és a szubjektív elemeket kizáró kódolásra épülnek is – önmagukban még nem sokat mondanak a közszolgálati fogalomról, illetve a közszolgálati fogalmába tartozó kritériumoknak az érvényesüléséről: igaz ugyan, hogy objektív adatokat, számokat tartalmaznak bizonyos műsorelemek gyakoriságáról és egymáshoz viszonyított arányáról, önmagukban mégsem informálnak arról, hogy ezek a gyakoriságok és arányok a közszolgálati szempontjából mit jelentenek, azaz hogy az általuk jellemzett műsorok (adók) közszolgálatinak minősíthetők-e, vagy sem. A statisztikákból kiolvasható például, hogy milyen gyakorisággal fordultak elő erőszakos cselekmények bizonyos nézettségi időszakok műsoraiban, vagy hogy X, Y és Z pártok egymáshoz képest hány-szor és milyen beállításban szerepeltek a hír- és tájékoztató műsorokban, az azonban pusztán ezekből a számokból nem következik, hogy az erőszakos cselekmények milyen típusú ábrázolásának milyen gyakorisága jelent veszélyt a fiatalok személyiség-fejlődésére, vagy hogy a pártok médiaszerepléseinek milyen arányai sértik a kiegyensúlyozottság követelményét. Sőt, ezen a téren – mintegy a statisztikai adatok objektivitásának ellentétéként – nagyonis ellentmondó nézetekkel, ütköző álláspontokkal, szubjektív megítéléseket tükröző értelmezésekkel találkozhatunk. Például vannak médiakutatók (pszichológusok), akik szerint a szimbolikus erőszak nem, csak a fizikai valójában látható, nem-szimbolikus, naturális ábrázolású erőszak ártalmas a fiatalok személyiségfejlődésére. Mások viszont az erőszak mindenféle megjelenését károsnak tartják, még a rajzfilmek olyan jeleneteit is, amelyekben Tom és Jerry típusú játékos állatfigurák püfölik egymást. Olyanok is akadnak – ha manapság már nem is nagy számban –, akik a televízióban látható virtuális erőszakot egyáltalán nem tartják veszélyesnek, mondván, hogy annak befogadása sokkal inkább az agresszív hajlamok ártalmatlan levezetését, semmint a mindennapi magatartás erőszakosabbá válását eredményezi. Vagy a pártok tömegkommunikációs szerepléseit tekintve, aligha létezik olyan politikai erő, amely ne kevesellné a saját, és ne sokallná a konkurens erő

médiamegjelenéseit. És ezt minden további nélkül megtehetik a pártok, hiszen nincs semmiféle, a közvetlenül érintettek értelmezésétől független, objektív mérce, amely a pártszerepléseknek a monitorozásban mért ilyen vagy olyan gyakoriságáról automatikusan kimutatná, hogy megfelel-e vagy sem a (politikai) kiegyensúlyozottság követelményének. Vannak, akik szerint akkor áll fenn kiegyensúlyozottság, ha a pártok média-megjelenése teljesen azonos. Mások szerint a kiegyensúlyozott média-megjelenésnek a pártok parlamenti arányait kell követnie. Sok ország gyakorlatában akkor minősítik kiegyensúlyozottnak a médiát, ha mind a kormánynak, mind a kormánypártoknak, mind az ellenzéki pártoknak azonos, tehát egyharmadnyi médiamegjelenést biztosít.

A médiatörvény passzusai – éppúgy, mint az Európa Tanács ajánlásai – többnyire általános fogalmakat és elveket határoznak meg, és nem jelölnek ki olyan mértékeket, nem fogalmaznak meg olyan eljárási szabályokat, amelyek segítségével a konkrét műsorok, a konkrét tartalmak, illetve az ezeket jellemző statisztikai adatok a közszolgálati tekintetben egyértelműen, mintegy automatikusan minősíthetők lennének. Bár úgy gondoljuk, világosan értjük, hogy a törvényhozóknak mi volt a szándékuk például a fiatalok személyiség-fejlődésének védelmével vagy a kiegyensúlyozottsággal kapcsolatos általános követelmények megfogalmazásával, mégis ha adott konkrét műsorok esetében akarunk e követelmények érvényesüléséről nyilatkozni, komoly értelmezési problémákba ütköz(het)ünk, hiába szolgált a műsorok megfigyelése, elemzése, monitorozása objektív adatokat.

3. A fentiekben érintett fogalmak és összefüggések az 1. ábrán látható struktúrába rendezhetők.

Az 1. ábra a következőket hivatott kifejezni. A közszolgálati fogalma (A1) önmagában üres. Csak azáltal tesz szert értelemre és jelentésre, hogy valamilyen értelmezés, valamilyen definíció – például az Európai Unió ajánlása vagy a médiatörvény – megtölti konkrét tartalommal úgy, hogy elsorolja és kifejti mindazokat az alárendelt fogalmakat és követelményeket (A2), amelyek egy bizonyos koncepcióban (az Európai Unióban vagy a magyar médiatörvényben) kimerítik a közszolgálati fogalmát. A közszolgálati fogalmának kibontása, törvényi meghatározása azonban önmagában még nem dönti el automatikusan, hogy egy adott műsor (folyam) közszolgálati-e vagy sem. Szükség van azoknak a mértékeknek, határértékeknek, szabványoknak a meghatározására is (A3), amelyek lehetővé tesznek olyan megállapításokat, hogy

„ha a műsor (nem) rendelkezik bizonyos objektív sajátosságokkal, akkor közszolgálatinak (nem) minősíthető”.

A műsorok (tudományos igényű, szisztematikus) vizsgálatának (elemzésének, monitorozásának) a közszolgálati vonatkozásában az a feladata, hogy a közszolgálati elvont fogalmától (A1), illetve az azt tartalommal megtöltő közszolgálati követelményektől (A2) megtalálja az utat a műsorok és műsorfolyamok közszolgálati szempontú minősítéséig (B3). Ehhez első lépésként a közszolgálati elvont fogalmait a mérés és elemzés céljaira operacionalizálja, vagyis a műsorok közvetlenül megfigyelhető sajátosságaival, kvantifikálható jellemzőivel hozza összefüggésbe úgy, ahogy ezt fentebb jeleztük (B1). Második lépésként az operacionalizálás eredményeit képező technikai fogalmakat és eljárásokat konkrét műsorokra alkalmazza (kódolás), és mérési adatokat, statisztikákat állít elő a műsorok objektív jellemzésére (B2). Utolsó lépésként megállapítja, vajon az így nyert statisztikai adatok belül vannak-e azokon az értékeken, amelyek a közszolgálati követelményeknek való megfelelés határaiként, szabványaiként definiálódtak (A3), és ennek alapján közszolgálatinak vagy nem-közszolgálatinak minősíti a vizsgált műsorokat.

1. ábra

A közszolgálatissággal kapcsolatos fogalmi definícióknak és a szisztematikus műsorelemzésnek a szintjei és összefüggései

a fogalomdefiníciók szintjei (A)**a műsorelemzés szintjei (B)**

a közszolgálatosság elvont fogalma
(A1)



a közszolgálatosság konkrét tartalma,
a közszolgálati követelmények (ahogy
például a médiatörvény meghatározza):
kiegyensúlyozottság, pártatlanság,
a fiatalok személyiség-fejlődésének
védelme stb. (A2)



azon határértékek, szabványok defini-
ciója, amelyek kijelölik, hogy mi
minősül közszolgálatinak, és mi nem (A3)



a közszolgálati követelmények ope-
racionálizálása olyan műsorfigyelés,
elemzés, monitorozás céljaira, amely
képes objektív adatokat szolgáltatni
a műsorok közszolgálati vonatkozásai-
ról (B1)



megfigyelések, mérések, elemzések,
statisztikák előállítása a műsorok ob-
jektív jellemzésére (B2)



a műsorok minősítése aszerint, hogy
a jellemzésükre előállított statisztikák
adatai megfelelnek-e a közszolgálati
határértékeknek, szabványoknak (B3)



4. Az 1. ábrán látható sémában világosan elválik kétféle dolog, amit azonban a közszolgálatosság kérdéseivel foglalkozók gyakran nem különböztetnek meg egymástól a szükséges határozottsággal és következetességgel. A jobboldali (B) oszlop elemei a műsor(folyam)ok olyan összetevőire és tulajdonságaira vonatkoznak, amelyek – a korábban mondottak szerint – objektívek abban az értelemben, hogy azonosításuk, felismerésük végző soron közvetlen megfigyelésen alapul, nem pedig azon, hogy valakik így vagy úgy értelmezik, így vagy úgy minősítik őket. Nyilvánvaló például, hogy egy tévéállomás hírműsorainak a politikai szereplői a nézőktől, illetve a műsor vizsgálóitól függetlenül azok, akik, és mediabeli megjelenéseik száma és időbeli hossza bárki által megmérhető és ellenőrizhető objektív tulajdonsága a műsornak, amiként az is, hogy az előfordulások száma és hossza kielégíti-e azokat a határértékeket, amelyek valamilyen közmegegyezés által – ha egyáltalán létezik ilyen – a kiegyensúlyozott (közszolgálati) tájékoztatás kritériumainak minősülnek.

Ezzel szemben az (A) oszlop fogalmai nem eleve adott és közvetlenül megfigyelhető dolgokat, nem az értelmezésektől és minősítésektől független objektív tulajdonságokat jelenítenek meg, hanem olyanokat, amelyeket a médiavilágot ellenőrizni kívánó vagy arra hivatott emberek, illetve intézmények határoznak meg. Közszolgálati attól lesz egy műsor vagy egy csatorna, hogy valamilyen módon definiálódnak a közszolgálatosság fogalmai, kritériumai, mértékei, majd ezeket a fogalmakat, kritériumokat, mértékeket a minősítés céljából konkrét műsokra, illetve adókra vonatkoztatják.

A fentieket egy közismert filozófiai megkülönböztetéssel is megvilágíthatjuk. Az analitikus nyelvfilozófia elválasztja egymástól az úgynevezett nyers (brute) és a konstitutív (constitutive) tények (fogalmak) kategóriáját.⁶ A nyers tények (fogalmak) olyanok, amelyek mindenféle értelmezéstől és attól függetlenül is fennállnak a világban, hogy éppen megfigyelik-e vagy minősítik-e őket. Az például, hogy egy tévécsatorna híradóiban különféle politikai pártok reprezentánsai milyen gyakorisággal, milyen közvetítettségben (saját hangjukon, saját szavaikkal megszólalva vagy csak a műsorkészítők verbális tolmácsolásában) és milyen hosszan jelennek meg, nyilvánvalóan nyers tény, hiszen nem függ a megfigyelők értelmezésétől, szándékaitól. Ezzel szemben az, hogy a szóbanforgó pártoknak az előfordulási gyakoriságokban, közvetítettségi módokban, a megjelenés hosszában és más hasonló nyers tényekben (fogalmakban) mért megjelenései megfelelnek-e a kiegyensúlyozott közszolgálati tájékoztatás követelményének, az alapvetően attól (is) függ, hogy miképpen értelmeződött és határozódott meg a közszolgálatosság fogalma (például tartalmazza-e a kiegyensúlyozottság követelményét (A1), miképpen definiálódott a kiegyensúlyozottság fogalma (A2) és végül a kiegyensúlyozottság fogalmához a politikai aktorok megjelenéseinek milyen mértékei, szabványai rendelődtek hozzá (A3).

5. Végül is mi a tanulsága ennek a hosszúra nyúlt fejtegetésnek? Elsősorban az, hogy míg a műsorok (tudományos igényű) vizsgálata (elemzése, monitorozása) nyers tényeken operál és az eredményei is nyers tények, azok a fogalmi definíciók, amelyeknek vonatkozásában a vizsgálat, az elemzés, a monitorozás működni és minősítéseket produkálni hivatott, konstitutív tények, illetve fogalmak: pusztán attól léteznek és azért azok, amik, mert értelmeztek és definiáltak – és egy bizonyos módon értelmezték és definiálták – őket.

Ebből viszont az is következik, hogy a közszolgálatissággal kapcsolatban eredendően minden konstitúciókon, értelmezéseken, definíciókon alapul: az lesz közszolgálati, amit a törvény vagy valamilyen egyéb megállapodás annak minősít. Vagyis itt nem léteznek a konstitúciók, definíciók végrehajtására felhatalmazott emberek és intézmények érték- és érdekszempontjaitól, szubjektív értelemezéseitől mentes, a nyers tényekre jellemző objektív kategóriák és határok. A közszolgálatosság mibenlétének meghatározása, a közszolgálati kritériumok definiálása és a minősítés etalonjául, szabványául szolgáló mértékek előírása, azaz a vonatkozó különféle intézményi ajánlások és törvényi rendelkezések érdekevezérelt értékválasztások, amelyek viták, nézetűtközések, harcok közben és alkuk eredményeképpen születnek és változnak.

A konstitutív jelleg a közszolgálati műsorszórást élesen szembeállítja a kereskedelmivel. A kereskedelmi televíziókat a résztvevő aktoroktól független nyers tények, objektív gazdasági keresleti-kínálati viszonyok vezérlik, melyeknek erős leegyszerűsítéssel az a lényegük, hogy minél több nézőt minél olcsóbban előállított műsorral sikerül a tévékészülékek elé ültetni, annál nagyobb a hirdetési haszon, tehát annál eredményesebb kereskedelmileg az adott csatorna. Szabad piac és korlátozatlan verseny esetén a gazdasági-kereskedelmi eredményesség, a nyereség vagy a veszteség minden további nélkül megvalósul. Nem attól lesz nyereséges vagy veszteséges egy csatorna, hogy valamilyen érdekevezérelt konstitúció, valamilyen értelmezést kifejező közmegállapodás, valamilyen törvényi rendelkezés meghatározza, hogy mi a kereskedelmi siker vagy bukás, hanem attól, hogy kínálatával mekkora keresletet tudott teremteni és kielégíteni.

A közszolgálati műsorszórás viszont többnyire nem valósul meg magától, hanem csak azon keresztül, hogy hallgatólágosan vagy jogi úton vagy valamilyen egyéb módon konstituálódik a közszolgálatosság mibenléte, és definiálódnak (és aztán törvényi vagy egyéb nyomásokkal be is tartatódnak) olyan értékszempontú követelmények, amelyek előírják,

milyen feltételek teljesülése esetén tekinthető közszolgálatinak egy műsor vagy csatorna. Míg tehát a kereskedelmi érdek nyilvánvalóan nyers tény, addig a közszolgálatosság (és persze a mögötte feltételezett közérdek) konstitutív tény, amelyet valamilyen kodifikált vagy hallgatólagos közmegegyezés hoz létre.

6. Amikor az országgyűlés végre elfogadta a rádióról és televízióról szóló törvényt, sohan – meglehetősen naivul – azt gondol(hat)ták és remél(het)ték, hogy a közszolgálati és kereskedelmi műsorszolgáltatás jogi kereteinek lefektetésével minden megtörtént, ami ahhoz szükséges, hogy a közszolgálatinak minősített csatornák a törvény előírásainak megfelelően – ha szükséges, a törvény erejével kikényszerítve – valóban közszolgálati műsort produkáljanak és sugározzanak. Bár természetesen nem kívánjuk vitatni a médiatörvény jelentőségét, mégis arra kell felhívunk a figyelmet, hogy a törvény, illetve a törvény szolgálatába állított intézmények (ORTT, Panaszbizottság, Műsorfigyelő és -elemző osztály stb.) önmagukban még nem oldottak meg mindent a közszolgálatosság érvényesítésének ügyében. Ennek – a fentiek értelmében – az az egyik legfőbb oka, hogy a törvény meghatározásai többnyire (A1) és (A2) szintű elvont konstitutív fogalmakat tartalmaznak, és néhány esetet leszámítva semmilyen eligazítást sem nyújtanak azokról az (A3) szintű mértékekről, szabványokról, határértékekről, amelyekhez képest a műsorok, műsorfolyamok nyers tényeit a közszolgálatosság szempontjából mérni, minősíteni lehetne. Mint láttuk, hiába mondja ki a törvény, hogy a közszolgálati televízióknak kerülnie kell a fiatalok számára személyiség-fejlődését károsan befolyásoló erőszakos cselekményeket, vagy hogy a (politikai) tájékoztató műsorokban érvényesítenie kell a kiegyensúlyozottság követelményét, ha arra vonatkozóan semmilyen – (A3) típusú – eligazítást nem nyújt, hogy adott konkrét műsorszámok esetében mi minősül a fiatalok számára személyiség-fejlődését károsan befolyásoló erőszakos cselekménynek vagy éppen a pártszereplések milyen konkrét arányai sértik a tájékoztatás kiegyensúlyozottságának követelményét.

Kézenfekvőnek tűnne ebben a helyzetben azt javasolni, hogy a törvény egészüljön ki azon (A3) típusú mértékeket, szabványokat, határértékeket definiáló paragrafusokkal, amelyek bármely lehetséges műsorra (e műsorok B1 és B2 típusú nyers tényeire) alkalmazva kiadják a (B3) *közszolgálati/nem-közszolgálati* minősítést. Attól tartunk azonban, hogy bár sokan valószínűleg szívesen fogadnának egy ilyesféle megoldást, meglehetősen esztelen dolog lenne tisztán jogi szabályozást erőltetni ebben az ügyben (még akkor is, ha e jogi szabályozást nem maga a médiatörvény, hanem az egyes médiumok közműsorszolgáltatási szabályzatai tartalmazzák). Egyfelől ugyanis a médiumok közvetítette műsorfolyam – mint általában maga a kultúra – veszélyes következményekkel járó erőszakot nélkül aligha kényszeríthető bele jogi paragrafusokba és bürokratikus eljárásokba. Másfelől a (közszolgálati) műsorszórás kontrollja sem működhet úgy, mint valamiféle automatikus minőségellenőrzés egy gyárban, ahol a teljesen egyértelműen definiált szabványoktól, határértékektől eltérő darabokat gond és vita nélkül selejtnak minősítik, és kivonják a forgalomból.

A kulturális termékekkel, köztük a médiatartalmakkal kapcsolatban azonban meglehetősen szűk azoknak a lehetséges jelenségeknek a köre, amelyekre vonatkozóan teljesen egyértelmű tiltó vagy korlátozó jogi előírásokat lehet hozni és alkalmazni (és még ebben a körben is többnyire bírósági mérlegelésre és határozatra van szükség a minősítéshez és a szankcionáláshoz). Annál szélesebb viszont az a kör, amelynél nincsenek és nem is nagyon képzelhetők el jogilag egyszer s mindenkorra, azaz minden lehetséges esetre kiterjedően egyértelműen konstituált (A3) típusú mértékek, hanem csak mindig esetről esetre újra és újra mérlegelendő módon, egymással ütköző érték- és érdekszempontok erőterében lehet a

minősítések kritériumait felállítani és a (B3) minősítéseket elvégezni. Mivel itt a jogi-birokratikus szabályozás erőltetése nagyonis kétséges eredményekre – nem közmegegyezésre, hanem például a pluralizmust korlátozó tiltásokra – vezethet, az lenne szerencsés, ha az (A3) típusú mértékek, szabványok, határértékek konstituálásában egyre nagyobb szerephez jutnának a kultúra, a tudomány, a civil szféra és a nyilvánosság intézményei úgy, ahogy azt a George Gerbner professzor által a kulturális környezet védelméért indított nemzetközi mozgalom kezdeményezi.⁷

JEGYZETEK

¹ Elsősorban az Európa Tanács ajánlásaira szokás hivatkozni. Lásd Jakab (1995).

² A zárójelben szereplő számok a rádióról és a televízióról szóló magyarországi törvény paragrafusait, illetve bekezdéseit jelölik.

³ Ilyen jellegű vizsgálatokkal kezdte meg működését az ORTT Műsorfigyelő és -elemző Osztálya.

⁴ A tartalomelemzésről lásd Krippendorff (1995).

⁵ A kommunikációs produktumok elemzése természetesen nem korlátozódik a klasszikus kvantitatív tartalomelemzés statisztikai módszerére. Számos olyan szövegelméleti, diskurzus-elemzési, szemiotikai stb. eljárás létezik, amely nem vagy nemcsak kvantitatív oldalról közelít a (tömeg)kommunikációhoz. Lásd például T. van Dijk *Discourse Analysis* című közismert sorozatát (Academic Press, New York).

⁶ A nyers és konstitutív fogalmak megkülönböztetéséről lásd Alston (1964a és 1964b).

⁷ A kulturális környezet védelméért mozgalom programjáról lásd Gerbner (1997).

IRODALOM

Alston, W. P. (1964a) *Philosophy of Language*. Englewood Cliffs, N. J.

Alston, W. P. (1964b) *Linguistic Acts. American Philosophical Quarterly*, 1/2.

Gerbner, G. (1997) Mozgalom a kulturális környezet védelméért. In: Terestyéni (1997).

Jakab Z. (1995) A közszolgálatosság értelmezése a 20-as évektől napjainkig. In: Terestyéni (1995).

Krippendorff, K. (1995) *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest.

Terestyéni T. (1995 szerk.) *Közszolgálatosság a médiában*. Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.

Terestyéni T. (1997 szerk.) *Médiakritika*. Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.

Terestyéni T. (1997) A közszolgálatosság követelményeinek értelmezése különös tekintettel a média-törvény előírásaira. *JEL-KÉP*, 1997/2.

Terestyéni Tamás

A TÉVÉHÍRADÓK KÍNÁLATA ÉS A KÖZÖNSÉG*

A médiának a mindannapi politikai, gazdasági, kulturális eseményekkel kapcsolatos üzenetei, vagyis a hírek és mindazok a közlemények és műsorok, amelyek tágabb és szűkebb világunk valóságára vonatkoznak, azon keresztül, hogy különféle témákat eltérő gyakorisággal tárgyalnak, az aktuális közügyeknek egy bizonyos rangsorát, valamilyen napirendjét tárják a közönség elé. Mivel azok a kérdéskörök, amelyekkel a média híradásaiban sűrűn lehet találkozni, fontosabbaknak, jelentősebb súlyúaknak tűnnek a közönség szemében, mint azok, amelyek ott csak ritkábban fordulnak elő, az elektronikus információforrások, elsősorban természetesen a legnagyobb közönségrégeket elérő televíziós csatornák a hírekben felmutatott napirendek közvetítésével az érintettekben nem feltétlenül tudatosuló, de mégis igen jelentős latens hatást képesek kifejteni a közönségnek a közügyekkel kapcsolatos nézeteire.¹

A tömegkommunikációs eszközök napirend-kijelölő funkcióját szem előtt tartva megvizsgáltuk, hogy a választások közeledtével 1997 novemberében és decemberében miképpen alakult két közszolgálati (MTV1 és Duna TV) és a legszélesebb elérhetőséggel rendelkező három kereskedelmi televíziós csatorna (TV2, RTL Klub, TV3) főműsoridős esti híradóinak napirendje 19 aktuális témakör vonatkozásában.² E tartalomelemző vizsgálattal párhuzamosan 1997 decemberében közvéleménykutatást végeztünk arról, hogy a közönség miképpen érzékelt a televíziós csatornák közvetítette napirendet, valamint, hogy a szóbanforgó 19 témakör milyen helyet foglalt el a közönség érdeklődésében. (A híradók információit a Nyilvánosság Klub monitoring csoportja kódolta, a közvéleménykutatást pedig az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport bonyolította.³) A vizsgálat lényegében az előző parlamenti választások médiakontextusának leírását célzó kutatássorozat első fázisát ismételte meg, így az eredmények lehetőséget kínáltak arra is, hogy a két választást mintegy fél évvel megelőző időszakoknak (1993 és 1997 telének) a tömegtájékoztatási és közgondolkodásbeli jellegzetességeit összevegyük.⁴

* Ez a kutatási beszámoló a Nyilvánosság Klub 1998 márciusában a Népszava című napilapban megjelent média-jelentésének bővített változata.

A KÖZSZOLGÁLATI TÉVÉHÍRADÓK NAPIRENDJE

A hírműsorok tematikáját magától értetődő módon igen jelentős mértékben meghatározza, hogy éppen mi történt a nagyvilágban, a szerkesztőségek azonban az események közötti válogatásokkal, bizonyos történések kiemelésével, mások háttérbe szorításával, egyes részletek hangsúlyozásával vagy éppen elhallgatásával sokféle módon befolyásolhatják a híradók sugallta napirendeket.

Annak ellenére, hogy az 1997. évi őszi, kora téli időszak legfőbb politikai eseménye a NATO-csatlakozással kapcsolatos népszavazás volt, a közszolgálati MTV1 esti híradójában nem a NATO-csatlakozás, hanem a közbiztonság és bűnözés témaköre kapta a kiemelkedően legnagyobb figyelmet (1. táblázat).⁵ A számok egyértelműen azt bizonyítják, hogy egyáltalán nem felelt meg a valóságnak az a sokak (elsősorban a NATO-csatlakozást ellenzők, például az Alba Kör) által hangoztatott vélemény, hogy a közszolgálati média tájékoztatásában egyoldalúan túldimenzionálódott volna a NATO-csatlakozás ügye, illetve az erről tartott népszavazás. Az is jól látható az adatokból, hogy a földtulajdonlásnak az ellenzék szerint igen nagy jelentőségű, a népszavazás kapcsán a NATO-csatlakozás kérdésével szorosán összefonódott problémája az MTV1 híradójában az átlagosnál jóval alacsonyabb gyakorisággal csak a témarangsor második felébe került. A roma kisebbségnek, a nem-roma többségnek és a hatóságoknak az ütközései is legfőljebb közepes súllyal fordultak elő a két vizsgált hónap MTV- és hír-tematikájában.

A pártok versengése témakörének gyakorisága az MTV1 novemberi–decemberi híradásaiban nem tükrözött különösebben éles választási előcsatározásokat: a pártharcok lényegében ugyanolyan súllyal szerepeltek a hírekben, mint az árakkal és az inflációval, a környezet állapotával vagy a privatizációval kapcsolatos információk.

1. táblázat

Aktuális témakörök előfordulása a közszolgálati MTV1 (esti) híradóiban 1997 november–decemberében és négy évvel korábban (százalékban)

	1997. nov.–dec.	1993. nov.–dec. 1994. jan.
Közbiztonság, bűnözés	13,0	2,9
NATO-csatlakozás	5,5	–
A környezet állapota	4,0	1,9
Áremelkedések, infláció	4,0	0,3
Pártok versengése, választások	3,6	7,0
Privatizáció	3,1	3,2
EU-csatlakozás	2,1	–
A bősi Duna-erőmű	1,9	1,3
A roma kisebbséggel kapcsolatos problémák	1,7	–
Egyházak, vallás, hitélet	1,7	1,5
A termőföldtulajdon ügye	1,4	–
Igazságtétel	1,4	2,3
A népesedés problémái	1,4	0,1

	1997. nov.–dec.	1993. nov.–dec. 1994. jan.
Korrupciós ügyek	1,2	–
A határokon kívüli magyarok	0,9	4,6
Munkanélküliség	0,7	1,4
A médiumok eseményei	0,5	4,4
Az ország külső adóssága	0,2	0,1
Kárpótlás	0	1,4
Budapesti világkiállítás	–	1,7
A belföldi vonatkozású híregységek száma	422	2363

Az MTV1 1997. végi híradója napirendjének a négy évvel korábbival való összevetése igen erős és nagyon jellegzetes különbségeket tükröz (leszámítva természetesen azt, hogy 1993 végén néhány fontos 1997-es témakörnek, így például a NATO- és az EU-csatlakozásnak nem volt aktuális, így aztán ezek az akkori vizsgálatban nem is szerepeltek). 1993 végén már fél évvel a választások előtt kiemelkedően a pártok versengésére és a közelgő választásokra irányult a híradásokban a legnagyobb figyelem, amit felerősített néhány olyan, erősen ideológikusan kezelt témakörnek a gyakorisága is, amely köztudomásúan az akkori kormánykoalíció szívügye, illetve vesszőparipája volt, így a határokon kívüli magyarság helyzete, a média ellenőrzése, az igazságtétel, a világkiállítás. Emellett az előző választások előtti MTV híradók egyik fő sajátossága abban állt, hogy bennük 10-12 százalékot tettek ki az olyan műsoregységek, amelyek ünnepi eseményekről, koszorúzásokról, avatásokról, megemlékezésekről, évfordulókról, egyházi szertartásokról és világi ünnepekről számoltak be. Ezek a nemzeti és egyházi szimbólumokat sűrűn és nyomatékosan felvonultató közlések mind formájukban, mind tartalmukban többnyire igen távol estek attól a diskurzustól, amely a modern hírközlést jellemzi: funkciójuk nyilvánvalóan nem az volt, hogy az aktualitásokról, a fontos, a sokakat érintő ügyekről, a közintézmények tevékenységéről, a közös problémákról és a megoldásukra tett lépésekről tájékoztassanak, hanem hogy nemzeti, történelmi, vallási hagyományokat prezentáljanak, és az ezen hagyományokkal való azonosulás és a bennük való feloldódás élményét kínálják.

Az 1997-es MTV1 híradókban az 1993-asokhoz képest jelentősen halványult a párt-harcokról beszámoló közlések közvetítette politikai feszültség, és gyakorlatilag teljesen eltűnt a nemzetieskedő múltidézés és az ideológikus irányultság. A hírközlés tárgy- és probléma-centrikusabbá vált, amit világosan jelez, hogy a napirend első helyeit olyan témakörök, mint a közbiztonság és a bűnözés, a környezet állapota, az áremelkedések és az infláció, a Nyugathoz való közeledés, a privatizáció és más hasonló „reál”-jelenségek és folyamatok foglalták el.

Az MTV1 híradójához képest a másik közszolgálati csatornának, azaz a Duna TV-nek a híradásaiban a NATO-csatlakozás témaköre lényegesen nagyobb figyelemben részesült, és a napirend élére került, de az aktualitások között hangsúlyosabb volt a két másik nemzetközi vonatkozású témakörnek, az EU-csatlakozásnak és a bőszi Duna-erőmű ügyének, valamint a termőföldtulajdon kérdésének bemutatása is (2. táblázat). Ezekkel az eltérésekkel együtt is a két közszolgálati csatorna fő hírműsorainak napirendje nagyon hasonló volt, így például a közbiztonság és a bűnözés problémája a Duna TV-ben is kiemelt helyen szerepelt, és a többi témakörök is megközelítőleg azonos sorrendben követték egymást. Említésre ér-

demes az is, hogy a pártharcok, a közelgő választási küzdelmek a Duna TV híradójának tematikájára sem telepedtek rá olyan mértékben, mint azt 1993–1994 fordulóján az MTV1 esetében tapasztaltuk.

2. táblázat

Aktuális témakörök a közszolgálati Duna TV (esti) híradóiban 1997 novemberében–decemberében (százalékban)

NATO-csatlakozás	11,1
Közbiztonság, bűnözés	10,0
A környezet állapota	5,4
Pártok versengése, választások	5,0
EU-csatlakozás	5,0
Bósi Duna-erőmű	3,9
Határokon kívüli magyarok	3,5
Áremelkedések, infláció	3,0
A termőföldtulajdon ügye	3,0
A roma kisebbséggel kapcsolatos problémák	1,7
Egyházak, vallás, hitélet	1,7
Korrupciós ügyek	1,3
Privatizáció	0,9
A népesedés problémái	0,9
Munkanélküliség	0,7
Kárpótlás	0,4
Igazságtétel	0,4
Az ország külső adóssága	0,2
A médiumok eseményei	0,2
A belföldi vonatkozású híregységek száma	461

A KERESKEDELMI TELEVÍZIÓK HÍRADÓINAK NAPIRENDJE

Azt leszámítva, hogy a TV3, de különösen a TV2 és az RTL Klub hírműsoraiban a közbiztonság és a bűnözés témaköre lényegesen kiemeltebb helyet foglalt el a témák gyakorisági sorrendjében, mint az MTV1-ben és a Duna TV-ben, a kereskedelmi adók híradóinak napirendje egészében meglehetősen hasonló képet mutatott a közszolgálati csatornákéihoz (3. táblázat). Úgy tűnik tehát, a legfőbb különbség a tematika vonatkozásában abban áll, hogy a kereskedelmi csatornák hírszerkesztősegei a közbiztonsággal és a bűnözéssel kapcsolatos információk nagy mennyiségével és erőteljes hangsúlyozásával igyekeznek nézői érdeklődést kelteni.

3. táblázat

Aktuális témakörök előfordulása a kereskedelmi televíziók (esti) híradóiban 1997 novemberében-decemberében (százalékban)

	Összesen	TV2	RTL	TV3
Közbiztonság, bűnözés	20,2	22,5	21,4	16,7
Áremelkedések, infláció	5,4	4,4	3,2	8,6
A NATO-csatlakozás	5,2	4,8	3,6	7,2
Pártok versengése, választások	4,3	6,0	2,0	5,0
A környezet állapota	3,9	4,9	2,1	4,7
Privatizáció	3,0	2,2	5,2	1,7
A roma kisebbséggel kapcsolatos problémák	2,7	3,8	2,3	1,9
Korrupciós ügyek	2,4	2,4	3,4	1,4
A bősi Duna-erőmű	1,9	2,6	1,2	1,9
EU-csatlakozás	1,5	2,0	0,7	1,7
A népesedés problémái	1,5	2,9	0,9	0,6
A termőföldtulajdon ügye	1,4	2,2	0,5	1,4
A határokon kívüli magyarok	1,3	2,6	0,7	0,6
Egyházak, vallás, hitélet	1,3	1,6	1,1	1,1
Munkanélküliség	0,6	0,9	0,4	0,6
Igazságtétel	0,6	1,3	0,4	0
A médiumok eseményei	0,4	1,1	0	0
Kárpótlás	0,1	0	0,4	0
Az ország külső adóssága	0	0	0	0
A belföldi vonatkozású híregységek száma	1468	547	561	360

A közszolgálati hírstrukturához való globális hasonlóságon belül azonban jelentős különbségek is felfedezhetők az egyes kereskedelmi csatornák között. Hogy csak néhány fontosabb eltérést említsünk: a kereskedelmi adók közül a TV3 volt az, amelyik némileg visszafogottabb volt a közbiztonsági, bűnügyi témák favorizálásában, ugyanakkor az árak alakulása és a NATO-csatlakozás a TV3 híreiben többszörös figyelmet vont magára, mint bármelyik más híradóban; a TV2 és a TV3 lényegesen nagyobb teret szentelt a pártvetélkedéseknek és a környezet állapotának, mint az RTL Klub; az utóbbi csatorna viszont a másik kettőhöz képest gyakrabban foglalkozott a privatizáció eseményeivel és különféle korrupciós ügyekkel, eközben azonban a már említett témákon kívül más kérdésköröket csak egészen ritkán érintett; a roma kisebbséggel kapcsolatos problémák, a bősi Duna-erőmű, a határokon kívüli magyarság helyzete, a népesedési aggodalmak a TV2-ben kerültek leggyakrabban terítékre stb.

TELEVÍZIÓS NAPIREND ÉRZÉKELÉSE A KÖZÖNSÉG KÖRÉBEN

1000 fős, országos, a nem, az életkor és a lakóhely típusa szerint reprezentatív mintán 1997 decemberében végzett közvéleménykutatásban azt a kérdést tettük fel a vizsgálat alanyainak, hogy tapasztalatuk, benyomásuk szerint a tartalomelemzésben szereplő 19 témakör közül a televíziós híradások melyekkel foglalkoztak nagyon sokat, viszonylag sokat és egészen keveset, illetve semennyit sem. (Az adatfelvételben nem állt módunkban arra is kérni a kérdezetteket, hogy tegyenek különbséget az egyes közszolgálati és kereskedelmi csatornák híradói között, így a válaszok nem egy-egy tévécsatornára, hanem általában a televíziós tájékoztatásra vonatkoztak.)

A válaszok tanúsága szerint a közönség úgy érzékelte, hogy a televíziós hírközlés kiemelkedően a NATO-csatlakozással foglalkozott a legtöbbet (4. táblázat). Ez persze, mint láttuk, egyik csatorna vonatkozásában sem felel meg a tényleges rangsornak, viszont világosan tükrözi, hogy a közgondolkodás számára a NATO-csatlakozás, illetve az ügydöntő népszavazás volt a vizsgált időszak legfontosabb közügye és eseménye; feltehetően ebből a fontosság-érzetből állhatott elő az az érzéki csalódás, hogy a televíziós tájékoztatás minden egyéb témánál többet foglalkozott a NATO-csatlakozás ügyével. Valószínűleg ugyanígy értelmezhető az EU-csatlakozás témájának a rangsor harmadik fokára történt helyezése is.

4. táblázat

Vélemények 1997 decemberében arról, hogy a televízió mivel mennyit foglalkozik (százalékban)

	nagyon sokat foglalkozik vele	sokat foglalkozik vele	nem nagyon foglalkozik vele
NATO-csatlakozás	63	25	12
Közbiztonság, bűnözés	42	42	16
EU-csatlakozás	31	43	26
A roma kisebbséggel kapcsolatos problémák	22	47	31
Áremelkedések, infláció	21	36	43
A termőföldtulajdon ügye	17	42	41
Pártok versengése, választások	17	42	41
A bőszi Duna-erőmű	16	44	40
Munkanélküliség	13	41	46
Korrupciós ügyek	8	42	50
A médiumok eseményei	7	36	57
Privatizáció	6	39	55
A határokon kívüli magyarok	6	37	57
A környezet állapota	6	36	58
Kárpótlás	5	31	64
Egyházak, vallás, hitélet	3	25	72
A népesedés problémái	2	25	73
Az ország külső adóssága	2	24	74
Igazságtétel	1	26	73
N= 986			

A kérdezetteknek az a benyomása, hogy a közbiztonság és a bűnözés témaköre a televíziós napirend leggyakoribb elemei között szerepelt, a legteljesebb mértékben megfelelt a valóságnak, de ezzel együtt annak kifejeződése is lehetett, hogy az emberek romló közállapotokat tapasztaltak vagy véltek tapasztalni maguk körül. A roma-problémáknak a televíziós napirend középmezőnyének élére helyezése lényegesen túlbecsülte a témakör valóságos médiabeli előfordulási arányát, aminek alighanem a roma-kisebbséggel kapcsolatos sokirányú és felfokozott érzékenység volt az alapvető oka. Nagyfokú érzékenységet sejtethünk az áremelkedések témakörének – egyébként a valós rangsorokat jól közelítő – viszonylag magas helyezésében is. Voltak azonban olyan témakörök is, amelyeknél az érzékelt média-napirendbeli helyezés lényegesen elmaradt a valóságostól, így például a környezeti problémáknak vagy a korrupciós ügyeknek a híradásokban kimutatható tényleges megjelenését a közönség a valóságosnál gyengébbnek tettezte.

Az 1997 végéről származó közönségs adatoknak a négy évvel korábbiakkal történő összevetése igen erős különbségeket mutatott abban a tekintetben, hogy a közönség milyennek látta a televíziós tájékoztatás napirendjét akkor és most. Mint az 5. táblázaton láthatjuk, az előző parlamenti választások előtt fél évvel a közönség arról a benyomásáról adott számot, hogy a televíziós tájékoztatás tematikáját uralták az akkori kormánykoalíció közismert szívügyei és vesszőparipái, a világkiállítás, a kárpótlás, a határokon kívüli magyarság, a médiahelyzet, az igazságtétel, valamint a pártok versengésével kapcsolatos témakörök. 1993 végén tehát a közönség egy meglehetősen erősen és egyoldalúan átpolitizált, átideologizált, az akkori kormánykoalíció arculatára formált, és ezért szükségképpen erősen konfrontatív napirendet, fontossági sorrendet észlelt a tévéhíradásokban. Ehhez képest 1997 decemberében a televíziós tájékoztatás napirendje a közönség érzékelésében ideológiamentesebbnek és politikailag kevésbé konfrontatívnak tűnt: az emberek szerint azok az ügyek domináltak benne, amelyekhez nem pusztán az egyik vagy a másik szembenálló politikai pólus ideológiája vagy hatalmi törekvése, hanem széles közmegegyezés, többségi egyetértés kötődött (NATO- és EU-csatlakozás), illetve amelyek nem vagy legalábbis nem elsősorban politikai természetűek, hanem az embereket politikától, ideológiától, parlamenti választásoktól, párt-szimpatiótól függetlenül is közvetlenül érintik (közbiztonság, bűnözés, áremelkedések, infláció stb.).

5. táblázat

Vélemények 1993 decemberében arról, hogy a televízió mivel mennyit foglalkozik (százalékban)

	nagyon sokat foglalkozik vele	sokat foglalkozik vele	nem nagyon foglalkozik vele
Budapesti világkiállítás	29	48	23
Kárpótlás	23	50	27
Határon kívüli magyarok	21	52	27
A médiumok eseményei	26	46	28
Pártok versengése, választások	22	43	35
Igazságtétel	12	52	36
Munkanélküliség	16	47	37
Privatizáció	13	50	37
Közbiztonság, bűnözés	11	50	39

	nagyon sokat foglalkozik vele	sokat foglalkozik vele	nem nagyon foglalkozik vele
Áremelkedések, infláció	17	38	45
A bősi Duna-erőmű	11	44	45
Egyházak, vallások	10	44	46
A környezet állapota	6	41	53
Az ország külső adóssága	3	33	64
A népesedés problémái	1	22	77

N = 984

MI FOGLALKOZTATTA A KÖZÖNSÉGET?

A mikor közvéleménykutatásunkban afelől érdeklődtünk, hogy a szóbanforgó 19 témakör közül a televíziós napirendekhez képest mi érdekli leginkább a kérdezetteket, olyan válaszokat kaptunk, amelyek egyértelműen azt jelezték, hogy az emberek figyelmét elsősorban az életkörülményeikkel közvetlen összefüggésbe hozható témakörök, így első helyeken kiemelkedően az áremelkedések és az infláció, valamint a közbiztonság és a bűnözés, majd sorrendben a munkanélküliség és a környezet állapota kötötték le (6. táblázat). A politika témakörei a többséget nem nagyon hozták lázba, legyen szó akár külkapcsolatokról, NATO- és EU-csatlakozásról vagy bősi Duna-erőműről, akár belpolitikáról, a pártok versengéséről vagy a roma kisebbséggel kapcsolatos problémákról és hasonlókról. Még a termőföldtulajdon ügye vagy a korrupciós jelenségek sem keltettek különösebb érdeklődést, holott sokan állítják (különösen ellenzéki oldalról), hogy ezek erősen foglalkoztatják az állampolgárokat.

6. táblázat

A közönség érdeklődésének irányai 1997 decemberében (százalékban)

	nagyon érdekli	érdekli	nem érdekli
Áremelkedések, infláció	61	24	15
Közbiztonság, bűnözés	58	26	16
Munkanélküliség	36	35	29
A környezet állapota	24	39	37
NATO-csatlakozás	17	34	49
EU-csatlakozás	13	34	53
Korrupciós ügyek	12	37	51
A termőföldtulajdon ügye	10	31	59
A népesedés problémái	7	27	66
Kárpótlás	6	19	75
A határokon kívüli magyarok	5	29	66

	nagyon érdekli	érdekli	nem érdekli
Privatizáció	5	28	67
Pártok versengése, választások	5	26	69
A roma kisebbséggel kapcsolatos problémák	5	24	71
Egyházak, vallás, hitélet	5	19	76
Az ország külső adóssága	4	26	70
A bősi Duna-erőmű	4	23	73
A médiumok eseményei	4	23	73
Igazságtétel	3	16	81

N = 986

Ha csak egy futó pillantást vetünk a közönség érdeklődésének irányait az előző választások előtt fél évvel jelző adatokra (7. táblázat), azonnal szembetűnik, hogy az embereket leginkább foglalkoztató témakörök tekintetében nincsen érdemi különbség az 1997 végén tapasztaltakhoz képest: négy évvel korábban is a mindennapi életkörülményeket és a biztonságérzetet legközvetlenebbül befolyásoló problémák álltak a lista élén.

7. ábrázat

A közönség érdeklődésének irányai 1993 decemberében (százalékban)

	nagyon érdekli	érdekli	nem érdekli
Áremelkedések, infláció	75	17	8
Közbiztonság, bűnözés	50	36	14
Munkanélküliség	51	33	16
A környezet állapota	23	51	26
Pártok versengése, választások	12	40	41
Az ország külső adóssága	7	45	48
A médiumok eseményei	8	38	54
A budapesti világkiállítás	8	38	54
A határokon kívüli magyarok	4	39	57
Privatizáció	5	31	64
Egyházak, vallások, hitélet	8	27	65
A bősi Duna-erőmű	3	27	70
A népesedés problémái	4	25	71
Kárpótlás	6	20	74
Igazságtétel	3	20	77

N = 984

NÉHÁNY TANULSÁG

Ha befejezésül össze kívánjuk foglalni, hogy milyen fontosabb tanulságokkal szolgált a televíziós híradások napirendjével és a közönség benyomásaival, illetve érdeklődésével kapcsolatos vizsgálatunk, akkor a következőket kell mindenképpen kiemelnünk.

- 1997 végén, a parlamenti választások előtt alig fél évvel a hazai televíziós csatornák hírműsorainak tematikájára igen erősen rányomták bélyegüket a közbiztonsággal és a bűnözéssel kapcsolatos tartalmak. Ezen a téren a közszolgálati és a kereskedelmi csatornák is csak annyiban különböztek egymástól, hogy az utóbbiakban – feltehetőleg a közönség érdeklődésének fokozása érdekében – még erőteljesebb volt az ilyen tárgyú információk kultiválása.
- Az előző választások előtt tapasztaltakhoz képest 1997 utolsó két hónapjában a (közszolgálati) televíziós hírközlési tematika kevésbé ideológikusnak és politikailag kevésbé konfrontatívnak bizonyult. A közönség is úgy érzekelte, hogy az elmúlt év végén a televíziós tájékoztatást nem ülték meg oly mértékben az egyik vagy a másik elmentéses politikai erőhöz kizárólagosan kötődő témák és ügyek, mint négy évvel korábban.
- A közszolgálati és a kereskedelmi televíziós csatornák híradásai között – a közbiztonság és a bűnözés bemutatásában tapasztalható mennyiségi, de nem rangsorbeli eltérést leszámítva – a napirendek, a fontossági sorrendek tekintetében nem mutatkozott igazán jelentős, a szerkesztési arculatot meghatározó különbség: lényegében meglehetősen hasonló témastruktúra volt megfigyelhető az egyes csatornák híradóiban.
- A közönség ugyan nem érzékeli pontosan a televíziós napirendek szerkezetét és a különféle témákkal kapcsolatos információk valós mennyiségi arányait, azonban ennek ellenére nagyonis jól képes megragadni, hogy „mi van a levegőben”, vagyis hogy egy-egy időszak közéleti kommunikációjában mi az, ami különösen fontos és jelentős.
- A közönség közéleti érdeklődése stabilan le van horgonyozva a mindennapi életkörülményeket közvetlenül befolyásoló témakörökhöz, mindenekelőtt megélhetési kérdésekhez és a biztonságérzetet erősen befolyásoló közvetlen vagy kommunikált tapasztalatokhoz. Mindehhez képest a szó szorosabb értelmében vett politikai ügyek a többséget meglehetősen kevésbé foglalkoztatják.

JEGYZETEK

¹ A napirendekijelölés (agenda setting) címszó alatt emlegetett megközelítésről lásd Brosius, H. – Kepplinger, H. M.: The Agenda Setting Function os Television News. *Communication Research*, Vol. 17, No. 2, 1990; Kepplinger, H. M.: Begriffe und Modelle langfristiger Medienwirkungen. In: Mahle, W. A. (ed.): *Langfristige Medienwirkungen*. Spiess, Berlin, 1986; McCombs, M. E.: The agenda-setting approach. In: Nimmo, D. D. – Sanders, K. R. (eds.): *Handbook of Political Communication*. Sage, Beverly Hills, 1981; McCombs, M. E. – Shaw, D. L.: The agenda setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36, 1972.

² A vizsgált témaköröket úgy választottuk ki, hogy közöttük képviselve legyenek a rendszerváltás óta eltelt időszaknak azok a fontosabb ügyei, amelyek körül az elmúlt 8 évben jelentősebb politikai-társadalmi viták alakultak ki.

³ Az ORTT mellett működő szakmai grémium tagjaként módunkban állt a Nyilvánosság Klub tartalomlelemzési adatait az ORTT Műsorfigyelő és -elemző Szolgálatának adataival összevetni és ellenőrizni. Azokban a kategóriákban, amelyeknél a kódolás hasonló, azaz összehasonlíthatóságot biztosító módon történt – az általunk vizsgált 19 témából 13 ilyen volt –, a kétféle vizsgálat egymást erősítő eredményeket produkált.

⁴ Az előző választási időszakhoz kapcsolódó vizsgálatokról lásd Terestyéni Tamás: Szakadék a televíziós tájékoztatás és a közönség között a választást megelőző időszakban. *JEL-KÉP*, 1994/2; Bartók János – Terestyéni Tamás: A televíziós tájékoztatás és a közönség a választást követő időszakban. *JEL-KÉP*, 1995/2; *Jelentések könyve. A választások éve a hírműsorokban*. Nyilvánosság Klub – Telehír, Budapest, 1995.

⁵ Az adatok a vizsgált 19 tárgykörnek a híregységek fő témáiként történt előfordulásaira vonatkoznak, vagyis statisztikáink nem tartalmazzák az érdemi információt nem adó, felsorolásszerű pusztá említéseket.

Vásárhelyi Mária

AZ ÚJSÁGÍRÓTÁRSADALOM SZOCIOLÓGIÁJA – KEMÉNY VÁLTOZÓK MENTÉN

ÉLETKORI ÖSSZETÉTEL

Az újságíró társadalom életkor szerinti összetételét jellemző korfa egyenetlensége – az idősebb korosztályok felülreprezentáltsága és a legfiatalabb korosztályok szakmán belüli indokoltán alacsonyabb arányú képviselte – az elmúlt három évtized során mindvégig alapvető jellemzője volt a vizsgált réteg szociológiai összetételének. Már az 1968-ban Ferge Zsuzsa és munkatársai által végzett kutatás is kitért a szakma elöregedésének kérdésére, és ez a probléma mind a mai napig megoldatlan (1. táblázat és 1. ábra).

1. táblázat

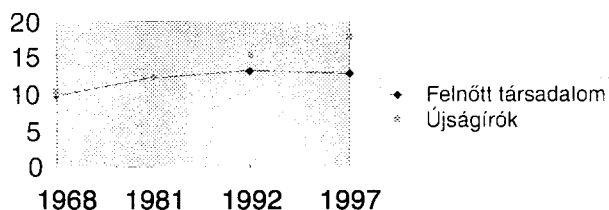
Az újságírók életkor szerinti összetétele (százalékban)

	1968	1981	1992	1997
30 év alatt	17	15	10	11
31–40 éves	33	35	29	31
41–50 éves	38	24	38	36
50 év felett	12	26	23	22
Összesen	100	100	100	100

A különböző vizsgálati időpontok korfáinak összehasonlítása szemléletesen mutatja, hogy az elmúlt évtizedeket jellemző alapvető tendenciák nem változtak; az 1981-ben tapasztalt fiatalítási hullám megtorpant, aminek eredményeképpen az újságíró társadalom átlagos életkora napjainkban a kívánatos csökkenés helyett növekszik. Az ideális korfa az volna, ha a különböző életkori csoportok közötti megoszlás viszonylag egyenletes lenne, az egyes generációk hasonló arányban képviseltetnék magukat a rétegen belül. A különböző életkori csoportok kiegyensúlyozott jelenléte azért lenne fontos, mert az egyes generációk történelmi élményanyaga igencsak eltérő. Egészen más társadalmi és szakmai viszonyok között szocializálódtak, másfajta viselkedésmintákat és szakmai értékpreferenciákat sajátítottak el azok, akik az ötvenes vagy a hatvanas években kerültek az újságírói pályára, mint akik a nyolcvanas években, és minden más korosztálytól gyökeresen eltér a kilencvenes

1. ábra

Az újságírók korfájának alakulása 1968-ban, 1981-ben, 1992-ben és 1997-ben



években pályára kerültek élményanyaga. Olyan, aki még a háború előtti években került a pályára, gyakorlatilag már nincs az újságírók között, és azok aránya is mindössze két százalék, akik a háború befejezése után, a koalíciós években sajátították el a szakma alapjait. Ugyanakkor a ma pályán lévők „derékhada” (öt újságíró közül négy) a diktatúra évtizedei alatt vált újságíróvá – egyötödük az ötvenes években, négyötödük pedig az ezután következő fokozatosan puhuló diktatúra alatt –, és ez elkerülhetetlenül rányomja bélyegét a magyar újságíró-társadalom mentalitására és teljesítményére.

Az itt regisztrált folyamatokban pozitív változást eredményezhet az országos kereskedelmi rádiók és televíziók elindulása, hiszen ezek – a kezdeti lépések tanúsága szerint – elsősorban a fiatal újságírók iránt támasztanak keresletet, és ez, valamint a regionális rádiók és televíziók remélhető megerősödése az elkövetkező években jelentősen átstrukturálhatja az újságíró-társadalom életkor szerinti összetételét.

A különböző médiumok eltérő képet mutatnak a munkatársak életkor szerinti összetételét illetően: míg a kereskedelmi rádióknál és televízióknál, valamint a helyi napilapoknál egyre erőteljesebben mutatkoznak a fiatalítási szándék jelei, addig a hetilapok és a Magyar Rádió esetében feltűnően alacsony a fiatal újságírók aránya; az újságíró munkatársak átlagos életkora – 37 év – csaknem 10 évvel alacsonyabb az előbbi médiumok esetében, mint az utóbbiaknál.

Az újságíró-társadalom életkor szerinti összetételéhez hasonlóan, a szakma szempontjából kedvezőtlen egyoldalúságokat regisztrálhattunk a vizsgált réteg családi-szociális hátterével kapcsolatosan is.

Az értelmiségi szakmák általános problémája az elnőiesedés, az újságíró szakmára azonban ez korábban sem volt jellemző, az elmúlt évek során pedig – amint ezt a 2. táblázat adatai mutatják – kifejezetten rosszabbodtak a nők pályára kerülési és előrejutási esélyei.

2. táblázat

A nők aránya az egyes újságírói életkori csoportokon belül (százalékban)

	1981	1992	1997
30 év alatt	39	35	31
30–39 éves	34	31	33
40–49 éves	33	36	36
50–59	18	23	27
60 év felett	.	24	18

A 40 év alatti korosztály körében fokozatosan csökken a pályán lévő nők aránya, akik a férfiaknál lényegesen nehezebben jutnak előre a szakmai hierarchiában; magasabb átlagos életkoruk ellenére a nők 61 százaléka beosztott újságíróként dolgozik, míg ugyanez az arány a férfiak esetében 41 százalék. Már a középvezetői pozíciókba is nehezebben jutnak nők; mind a rovatvezetői, mind pedig az olvasószerkesztői beosztást szívesebben bízzák férfiakra, a főszerkesztővé válásra pedig csaknem háromszor akkora esélyük van a férfiaknak, mint a nőknek. A nők számára reálisan elérhető karriercsúcs a főmunkatárssá válás, amely inkább női pozíciónak tűnik, amiből arra következtethetünk, hogy a sajtóban még a kiemelkedő szakmai teljesítményt nyújtó nőket sem szívesen helyezik döntési pozícióba.

A nők az átlagosnál magasabb arányban képviseltetik magukat a Magyar Rádió és az MTV újságírói között, legalacsonyabb arányban pedig a vidéki napilapok munkatársai között szerepelnek, amelyeknél a férfi–nő arány 3:1.

A SZÁRMAZÁS

Erősödött a korábbi vizsgálatok során regisztrált urbanizációs tendencia; az elmúlt öt év során tovább csökkentek a kistelepülésekről származók pályára kerülési esélyei, míg 1981-ben még minden negyedik, addig napjainkban már csupán minden nyolcadik újságíró született falun (3. táblázat).

3. táblázat

Az újságírók megoszlása születési hely szerint (százalékban)

	1981	1992	1997
Budapest	42	46	42
Vidéki város	31	39	46
Község	27	15	12
Összesen	100	100	100

A kis településeken élők pályára kerülési esélyeinek romlását jelzi, hogy éppen a fiatalabb korosztályok tagjai között a leginkább alulreprezentáltak a kisebb településen születettek; a 30 év alattiaknak mindössze 3 százaléka, a 30 és 40 év közöttieknek pedig 8 százaléka származik faluról.

Új jelenséggént értékelhetjük a városokban születettek körében zajló átstrukturálódást; az elmúlt öt év során a szakmán belül csökkent a Budapesten, és növekedett a nagyobb vidéki városokban születettek aránya. A vidéki városokból származók emelkedő részesedése elsősorban a lakosság változó médiahasználati szokásaival, a helyi lapok és regionális műsorszolgáltatók növekvő szerepével függ össze. A kilencvenes évek eleje óta gyökeresen átalakultak az emberek újságolvasási szokásai; miközben az országos napilapok olvasótáborát látványosan csökkent, a vidéki napilapok olvasóinak száma alig változott. Az országos napilapok olvasótáborának apadása két tényezőre vezethető vissza: a jelzett időszak folyamán elsősorban a fővárosban emelkedett azok aránya, akik egyáltalán nem olvasnak politikai napilapot, másrészt látványosan csökkent azok aránya, akik korábban két napilapot olvastak

rendszeresen, s mindkét tendencia alapvetően az országos politikai napilapok olvasótáborát érintette legérzékenyebben. Mindennek eredményeképpen ma mindössze a lakosság fele olvas rendszeresen politikai napilapot, s miközben a legnépszerűbb országos politikai napilap, a Népszabadság olvasótáborának aránya a felnőtt lakosságon belül 12 százalék, addig a helyi napilapot rendszeresen olvasók aránya 40 százalék.

A helyi lapok iránt megnyilvánuló növekvő kereslet eredményeképpen az elmúlt évek során jelentősen emelkedett a vidéki napilapok száma, és ezzel együtt az ezeknél foglalkoztatott, döntő többségében vidéki városokban született újságírók aránya is.

Míg 1981 és 1992 között a pálya egyre zártabbá vált abból a szempontból is, hogy mind látványosabban romlottak a nem értelmiségi családból származók pályára kerülési esélyei, addig az elmúlt 5 év során valamelyest javultak ezek az esélyek. 1981 és 1992 között 35-ről 53 százalékra növekedett, az azóta eltelt időben viszont 7 százalékkal csökkent a pályán lévő újságírók körében az értelmiségi családból származók aránya (4. táblázat).

4. táblázat

Az újságírók megoszlása az apa iskolai végzettsége szerint (százalékban)

Apa iskolai végzettsége	1981	1992	1997
8 általános alatt	41	10	10
8 általános		16	12
Középiskola	23	24	32
Egyetem, főiskola	35	50	46
Összesen	99	100	100

Az adatok tanúsága szerint tehát az utóbbi években valamelyest javultak a nem értelmiségi családból származók pályára kerülési esélyei, és – amint az 5. táblázat adataiból kirajzolódik – sajátos módon a fizikai foglalkozású szülők gyermekeinek aránya növekedett némileg az újságírók körében.

5. táblázat

Az újságírók megoszlása az apa foglalkozása szerint 1981-ben, 1992-ben és 1997-ben (százalékban)

Apa foglalkozása	1981	1992	1997
Értelmiségi	35	53	48
Egyéb szellemi	23	14	11
Fizikai foglalkozású	41	27	31
Önálló	–	6	4
Adathiány	–	–	2
Összesen	100	100	100

Sajátos jelenséget figyelhetünk meg azonban, ha a különböző életkori csoportokon belül hasonlítjuk össze az értelmiségi háttérrel rendelkezők arányát (6. táblázat).

6. táblázat

Az apa legmagasabb iskolai végzettsége a kérdezett életkora szerint (százalékban)

Apa iskolai végzettsége	30 év alatt	30–39 éves	40–49 éves	50–59 éves	60 év felett
8 ált. és alatta	4	10	16	25	37
Középiskola	30	35	29	34	25
Egyetem, főiskola	66	55	55	41	28
Összesen	100	100	100	100	100

A 6. táblázat adatai arról tájékoztatnak, hogy alapvetően a 30 éven felüli korosztályban javulnak az alacsonyabb státusú rétegekből származók pályára kerülési esélyei, hiszen míg a legfiatalabb újságírógeneráció tagjainak kétharmada, addig a következő korosztályok képviselőinek már alig több, mint a fele származik értelmiségi családból. Ebből az összefüggésből arra következtethetünk, hogy az alacsonyabban iskolázott szülők gyermekeinek esélyei alapvetően nem a pályakezdők, hanem a pályamódosítók körében növekedtek az elmúlt évek során, és ezt a feltételezést erősítik meg a pályára kerülés körülményeit firtató – a későbbiekben részletesebben tárgyalt – kérdésekre adott válaszok is, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy az alacsonyabb státusú rétegekből származók hosszabb és kacsringósabb úton jutnak el az újságíróvá válásig, mint az értelmiségi háttérrel rendelkező pályatársaik.

Úgy tűnik, az újságírói pálya elsősorban a gazdasági és műszaki területen dolgozó, valamint a pedagógus szülők gyermekei körében bír különös vonzerővel; a „tipikus újságíró” édesapja mérnök vagy közgazdász, édesanyja pedig pedagógus.

VÉGZETTSÉG

Az elmúlt évtized során – úgy tűnik – stabilizálódott a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező újságírók aránya (7. táblázat).

7. táblázat

Az újságírók megoszlása iskolai végzettség szerint 1968-ban, 1981-ben, 1992-ben és 1997-ben (százalékban)

	1968	1981	1992	1997
8 általános	5	3	–	–
Középiskola	49	33	15	16
Egyetem, főiskola	46	64	85	84
Összesen:	100	100	100	100

Az idősorok tájékoztatása szerint, míg a hatvanas, hetvenes években nem számított kuriózumnak, hogy valaki az elemi iskolai 8 osztályát elvégezve az újságíró pályára kerüljön, az utóbbi évtizedekben ilyesmi már nem fordul elő. Középiskolai végzettséggel azonban

napjainkban is szép számmal kerülnek az újságírói pályára; közülük a többség munka mellett szerez diplomát, ám nem elhanyagolható azok aránya sem, akik később sem szereznek felsőfokú képesítést. Úgy tűnik, hogy a felsőfokú végzettséget elsősorban a nőktől követeli meg az újságírói pálya; tapasztalataink szerint középiskolai végzettséggel a férfiak pályára kerülési és pályán maradási esélyei megduplázódnak a nőkkel szemben.

8. táblázat

A diplomások aránya különböző életkori csoportokban (százalékban)

	Nincs diplomája		Van diplomája	
	1992	1997	1992	1997
30 év alatt	19	45	81	55
30–39 éves	9	15	91	85
40–49 éves	14	9	86	91
50 év felett	21	11	79	89

A 8. táblázat adatsorai új, és a szakmai utánpótlás szempontjából korántsem kedvező tendenciára hívják fel a figyelmet. Eszerint ugyanis az elmúlt néhány év során a pályakezdők körében számottevő mértékben emelkedett a felsőfokú képesítéssel nem rendelkezők aránya, a legfiatalabb generáció tagjainak közel fele nem végzett egyetemet vagy főiskolát. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ez hosszú távon is így marad, hiszen, amint a korábbiakban már szó volt erről, az újságírók körében igen gyakori, hogy valaki munka mellett szerez diplomát, a szakmai színvonal alakulása szempontjából azonban mégsem mellékes a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők arányának ugrásszerű növekedése ebben a korosztályban. A felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők legnagyobb felvevőpiacát a napilapok, valamint a működésüket az elmúlt időszakban kezdő kereskedelmi rádiók és televíziók jelentik. A felsőfokú végzettséggel rendelkező újságírók közül minden negyedik két diplomával rendelkezik, az ennél több diplomát szerzettek aránya 5 százalék.

A korábbi vizsgálatok eredményéhez hasonlóan mindmáig a bölcsész képzettségűek erőteljes dominanciája jellemzi a pályát; az újságírók csaknem fele rendelkezik bölcsész diplomával, az őket követő műszaki végzettségűek és közgazdászok aránya viszont alig haladja meg a 10-10 százalékot a vizsgált rétegen belül (9. táblázat).

9. táblázat

A diplomával rendelkezők megoszlása képzettség szerint 1981-ben, 1992-ben és 1997-ben (százalékban)

Képzettség	1981	1992	1997
Bölcsész, tanári	68	57	46
Jogi		7	5
Műszaki	6	10	11
Természettudományi		8	6
Gazdasági	14	10	13
Egyéb	12	8	19*
Összesen	100	100	100

* Az „egyéb” kategória magas arányát elsősorban az elmúlt években indult képzési irányokon másod- és harmad-diplomát szerzők magas száma indokolja.

A 9. táblázat adatai arról tájékoztatnak, hogy az elmúlt évek során színesebbé, változatosabbá vált az újságírók szakmai képzettségének skálája. Számottevően csökkent a bölcsészek súlya a rétegen belül, és – a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok által támasztott igényeknek megfelelően – növekedett a jogi és gazdasági kérdésekben jártás szakemberek aránya.

10. táblázat

Az újságírók összetétele felsőfokú végzettségük típusa és életkor szerint (százalék)

	30 év alatt	30-39 éves	40-49 éves	50 év felett
Bölcsész, tanár	27	41	32	42
Jogi	18	4	3	4
Műszaki	5	10	10	8
Természettudományi	15	4	6	6
Gazdasági	13	10	10	10
Művészeti	7	5	6	8
Egyéb	15	26	33	22
Összesen	100	100	100	100

Mint a 10. táblázaton látható, a legfiatalabb generáció szakmai képzettségének struktúrája jelentősen különbözik a megelőző korcsoportokat jellemző arányoktól. Az elmúlt évek során a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok új típusú keresletet támasztottak az újságírói pályára készülőkhöz. Látványosan növekedett a jogi és gazdasági végzettséggel rendelkezők felvevő piaca, miközben csökkent a bölcsészkar elvégzésével megszerezhető általános humán műveltség iránti kereslet.

A szocializmus évei alatt meghonosodott, ideológiai képzést nyújtó, és sajátos, diplomapótló szerepet is betöltő intézményben, a Marxista–Leninista Esti Egyetemen szerzett bizonyítvány már a rendszerváltás éveiben elveszítette jelentőségét; míg az 1981-ben végzett kutatás során az újságírók 37 százaléka említette meg, hogy elvégezte az MLEE-t, és az újságírók 10 százalékanak ez volt a felsőfokú végzettsége, addig 92-ben már csak az újságírók 23, ma pedig alig 10 százaléka tartotta fontosnak, hogy megemlítsék ezt a végzettségét, azok aránya pedig, akik ezt felsőfokú végzettségként tartják számon, elenyésző.

IDEGENNYELV-TUDÁS

Az elmúlt évtizedek során felnőtt értelmiségi generációk egyik legnagyobb problémáját az idegennyelv-ismeret európai átlagtól messze elmaradó színvonala jelentette. Sajnálatos tény, hogy az újságírók nyelvtudása semmivel sem jobb, mint az értelmiségé általában, mely utóbbi messze elmarad a fejlett tőkés országok hasonlóan képzett rétegeinek tudásszintjétől. Változatlanul érvényes a korábban tett megállapítás, mely szerint az „átlagos” magyar újságíró nem tud idegennyelvet, vagy legföljebb egy idegennyelven beszél, azon is rosszul. A napjainkban újságírással foglalkozók közel egynegyede egyáltalán nem tud idegennyelvet, és további 31 százalékuk sem tud úgy egyetlen nyelven sem,

hogy nyelvtudását munkája során akadálytalanul használhassa. Mindössze 46 százalék azok aránya, akik legalább egy nyelven a munkavégzés szempontjából is értékelhető – legalább a biztos tájékozódást lehetővé tevő – nyelvtudással rendelkeznek. Az újságírók 27 százaléka egy, 13 százaléka kettő, 5 százaléka pedig három vagy több idegennyelvet ismer jól. Ennél is alacsonyabb azok aránya, akiknek idegennyelv-ismerete olyan mélységű, ami lehetővé teszi, hogy cikket, riportot készítsenek az adott nyelven; csak minden ötödik újságíró rendelkezik legalább egy idegennyelvből ilyen színvonalú tudással.

A vizsgált téma szempontjából különösen elgondolkodtató, hogy a legfiatalabb újságíró generáció tagjainak idegennyelv-ismerete alig valamivel magasabb színvonalú, mint idősebb pályatársaiké, és az elmúlt 10 év során pályára került fiatalok csaknem fele egyetlen idegennyelven sem tud beszélni (11. táblázat).

11. táblázat

Idegennyelv-ismeret életkori csoportokban (százalékban)

	30 év alatt	30–49 éves	50 év felett
Nem beszél idegen nyelven	48	55	59
Egy idegen nyelven beszél	29	28	24
Két idegen nyelven beszél	14	13	13
Három, vagy több idegen nyelven beszél	9	4	4
Összesen	100	100	100

Azt, hogy az idegennyelv-tudás ma sem tartozik a szakmailag preferált újságírói erények közé, az is bizonyítja, hogy inkább negatív, mint pozitív összefüggés mutatkozik a szakmai hierarchiában elfoglalt hely, és az idegennyelv-ismeret között: a beosztott újságírók idegennyelv-ismerete magasabb színvonalú, mint a középvezetőké és a főszerkesztőké; a rovatvezetők 60 százaléka, a főszerkesztőknek pedig 58 százaléka egyetlen idegennyelven sem beszél, ugyanez az arány a szerkesztőségi hierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedők körében 51 százalék. Az idegennyelv-tudás a vidéki napilapoknál dolgozók és a belpolitikai rovatoknál foglalkoztatott munkatársak körében a legalacsonyabb színvonalú, ám meglepő módon még a külpolitikai újságírással foglalkozók 15 százaléka sem tud magas színvonalon egyetlen idegennyelvet sem.

PÁLYAELHAGYÓK

Az elmúlt évek során újságíró pályára kerülők körében jelentős számban vannak azok, akik önszántukból, vagy a körülmények kényszerítő hatására elhagyták az újságírói pályát. A MÚOSZ nyilvántartásában szereplő aktív életkorú tagság 15 százaléka mondott búcsút az elmúlt évek során átmenetileg vagy véglegesen az újságírói pályának, és közülük csupán minden harmadik újságíró hagyta el saját elhatározásából pályáját, a többséget a körülmények kényszerítették erre a lépésre.

A legtöbb – az érintettek közel fele – azért kényszerültek pályamódosításra, mert korábbi munkahelyüket, a szerkesztőséget, ahol dolgoztak, megszüntették, és más médiumnál

nem tudtak újságíróként elhelyezkedni. A kényszerű pályaelhagyás második leggyakoribb motívuma az, amikor egy-egy szerkesztőséget – gyakran a tulajdonosváltással egyidejűleg – átalakítanak, átszerveznek, és az újjászervezett szerkesztőségben a munkatársak egy részének munkájára nem tartanak igényt.

Az azonban, hogy kik kényszerültek az elmúlt évek során az újságírói pálya elhagyására, láthatóan nem csupán a személyes adottságok, képességek függvénye, hanem bizonyos társadalmi-demográfiai jellemzőkkel is összefügg. A kutatás tapasztalatai szerint az újságírói pályáról elsősorban az alacsonyabb státusú rétegekből származók, másrészt a kevésbé képzett munkatársak szorultak ki az elmúlt évek során (12. táblázat).

12. táblázat

A pályaelhagyók aránya és az apa iskolai végzettsége (százalékban)

	8 ált. alatt	8 általános	Középiskola	Egyetem
Pályaelhagyók	31	27	11	11
Pályán maradók	69	73	89	89
Összesen	100	100	100	100

A 12. táblázat látványosan szemlélteti a társadalmi háttér, a kulturális beágyazottság és a pályán való megkapaszkodás esélyeinek összefüggéseit, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a nem értelmiségi vagy szellemi foglalkozású családból származó fiatalok, nemcsak lényegesen nehezebben kerülnek az újságírói pályára, hanem később sokkal könnyebben ki is sodródhatnak onnan, ami vélhetően egyrészt a kapcsolati tőke hiányából, másrészt a szocializáció során az értelmiségiekétől eltérő magatartásminták elsajátításából fakad. Részben az eddig elmondottakkal összefüggésben, részben azonban ettől függetlenül érvényesül az a tendencia is, hogy elsősorban a vizsgált rétegen belül egyébként is meglehetősen alacsonyan reprezentált kistelepülésekről származó újságírók szorultak ki a pályáról; a falun született újságírók közül minden negyedik mondott búcsút a pályának az elmúlt években.

Az előbb jelzett tendenciában rejlő szociális igazságtalansággal szemben az viszont kézenfekvő, hogy a kényszerű szelekció elsősorban az alacsonyabban képzett munkatársakat sújtotta; a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők körében éppen kétszer annyi a pályáról távozó aránya, mint a diplomások között, ami arra enged következtetni, hogy az újságírókkal szemben egyre általánosabban elfogadott alapkövetelmény lesz a felsőfokú végzettség. A képzettség szelektáló szerepe azonban itt véget is ér, mivel tapasztalataink szerint a képzettségben és felkészültségben ezen felül mutatkozó differenciák már nem mutatnak összefüggést a pályán maradás esélyeivel; sem az újságíróiskolai végzettség, sem pedig az idegennyelv-tudás nem jelent helyzeti előnyt a pályán maradáshoz.

Bár az alacsony esetszám miatt nem szignifikáns az összefüggés, mégis érdemes megemlíteni, hogy tapasztalataink szerint az elmúlt néhány évben a jobboldali, konzervatív beállítottságú újságírók közül többen távoztak a pályáról, mint az egyébként is jelentős többséget képviselő baloldali, liberális meggyőződésű munkatársak köréből. Erre elsősorban az ilyen szellemiséget képviselő médiumok egyre csökkenő száma szolgál magyarázatul, aminek eredményeképpen a jobboldali konzervatív beállítottságú újságírók egyre nehezebben találnak megélhetési lehetőséget saját szakmájukban.

CSALÁDI ÁLLAPOT

Az értelmiségiek párválasztási szokásait általában erőteljes homogenitás, a rétegek közötti igen alacsony mobilitás jellemzi: a legtöbben saját rétegükön belül találják meg házastársukat, és ez a tendencia jellemzi az újságírókat is, akiknek 71 százaléka értelmiségi rétegből választotta házastársát (13. táblázat).

13. táblázat

Az újságírók és házastársuk iskolai végzettsége (százalékban)

	Kérdezett iskolai végzettsége	
	Középiskola	Egyetem
8 általános	2	1
Középiskola	58	20
Egyetem, főiskola	40	79
Összesen	100	100

A 13. táblázat oszlopai egyértelműen jelzik, hogy a vizsgált foglalkozási csoport párválasztási szokásait jellemző homogenitásra törekvés nemcsak a magasán képzettek körében dominál, hanem a középfokú végzettséggel rendelkezők körében is ugyanezt a tendenciát észlelhetjük; a középiskolát végzettek többsége annak ellenére hasonló képzettségű társat választ magának, hogy az újságírót, végzettségétől függetlenül, a társadalom értelmiségiként tartja számon.

Mint az értelmiségi foglalkozásúaknál általában, úgy az újságírók körében is különböznek a férfiak és nők párválasztási szokásai; a nők körében sokkal erőteljesebben érvényesül a homogenitásra törekvés; az újságírónők csaknem kivétel nélkül saját képzettségükkel azonos rétegből választanak házastársat, míg a férfiak esetében ez a törekvés nem ennyire kizárólagos (14. táblázat).

14. táblázat

Az újságírók megoszlása nem, iskolai végzettség és a házastárs iskolai végzettsége szerint (százalékban)

	Kérdezett neme iskolai végzettsége			
	Férfi		Nő	
	Középiskola	Egyetem	Középiskola	Egyetem
8 általános	2	1	–	–
Középiskola	59	23	44	11
Egyetem	39	76	56	89
Összesen	100	100	100	100

A 14. táblázatban nyomon követhető, hogy a nemenként különböző mértékű „lefelé” érvényesülő mobilitási hajlandóság korántsem foglalkozás- vagy rétegspecifikus jellemző, hanem általános társadalmi jelenség; az ugyanis, hogy egy családban a férj magasabban képzett, sokkal inkább elfogadott, mint az, hogy a feleség rendelkezik magasabb végzettséggel. Számos szociológiai kutatás bizonyította, hogy a társadalomban és a családok több-

ségében elfogadott hagyományos férfi és női szerepek közötti egyensúlyi helyzettel sokkal nehezebben egyeztethető össze az a felállás, amikor a nő a magasabban iskolázott.

Az 1981-es vizsgálat tapasztalataival összhangban napjainkban is érvényes tendencia, hogy az újságírók körében, más értelmiségi foglalkozású csoportokkal összehasonlítva, viszonylag ritkán fordul elő a szakmán belüli házasság, csupán minden tizedik újságíró köt házasságot szakmabelivel, és ez az arány lényegesen alacsonyabb az értelmiségiek körében egyébként tapasztalható szakmán belüli házasságok arányával. E jelenség magyarázatát több tényezőben kereshetjük. Vélhetően szerepet játszik benne az, hogy az újságírók jelentős része más értelmiségi rétegeknél idősebb korban – iskolai befejezése után nem azonnal – kerül a pályára, és így nagyobb az esély arra, hogy addigra már meg is házasodik, de közrehat a pálya nyitottsága, az újságírók más foglalkozásúaknál színesebb, szerteágazóbb kapcsolatrendszere, valamint az is, hogy a foglalkozással együtt járó szabálytalan – a családi életnek nem kedvező – életritmus ellensúlyozása érdekében az újságírók igyekeznek más szakmából társat választani.

Az elmúlt másfél évtized során látványosan növekedett a gyerekvállalási kedv a vizsgált rétegen belül. Míg 1981-ben átlagosan 1,2, addig napjainkban átlagosan 1,6 gyereke van az újságíróknak. Továbbra is fennáll azonban az a tendencia, hogy a férfiak több gyermek nevelésére vállalkoznak, mint a nők; az átlagos gyermekszám az előbbieket esetében 1,75, az utóbbiak körében pedig 1,31. A nők körében tapasztalható alacsonyabb gyermekszám részben a pálya sajátosságaiból ered, hiszen a rendszertelen időbeosztás nehezen egyeztethető össze a gyereknevelés által támasztott követelményekkel, részben pedig abból, hogy – amint erről a továbbiakban bővebben is szó esik – a női újságírók házastársi kapcsolati közül meglehetősen sok végződik válással.

VÁLÁSOK

Míg a társadalom egészében az összehasonlítás alapját képező időszak folyamán csökkent, addig az újságírók között látványosan növekedett azok aránya, akiknek házassága felbomlott: a mintába kerültek 63 százaléka él jelenleg házasságban, 24 százalékuk pedig elvált, vagy házastársától külön él (15. táblázat). Az elváltak arányának növekedési üteme egyébként jelentősen meghaladja az értelmiségen belül tapasztalható, szintén emelkedő válási arányszámot.

15. táblázat

Az újságírók megoszlása családi állapot szerint 1981-ben, 1992-ben és 1997-ben (százalékban)

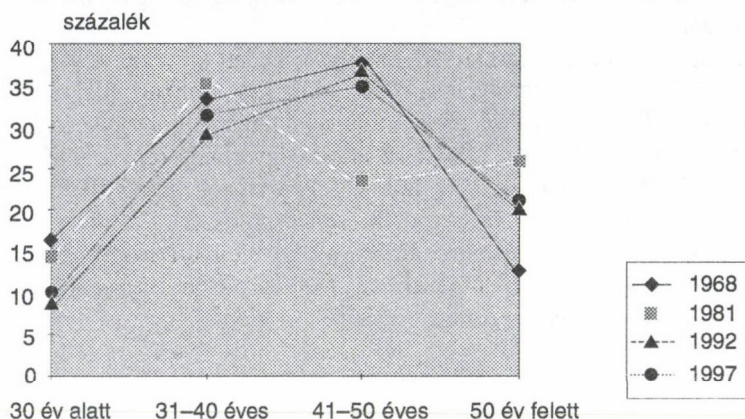
	1981	1992	1997
Nőtlen, hajadon	8	12	9
Házas	79	66	63
Házas, külön él	.	3	6
Elvált	11	15	18
Özvegy	2	4	4
Összesen	100	100	100

Az elmúlt másfél évtized során másfélszeresére emelkedett azok aránya, akik elváltak élnek, és azok aránya is számottevően emelkedett, akik ugyan nem váltak el, de háztársársuktól külön élnek. Az újságírók körében tapasztalható, az átlagosat jelentős mértékben meghaladó válási hajlandóságot jelzi, hogy a jelenleg házasságban élők 20 százaléka egyszer, 10 százaléka pedig már kétszer vagy ennél is többször elvált.

Az újságírók családi viszonyainak alakulását többféle szempont szerint értékelhetjük. Ha a felnőtt társadalom egészéhez hasonlítjuk az újságírók családi viszonyait, akkor – amint erről korábban már szó esett – arra a megállapításra juthatunk, hogy a felbomlott házasságok arányszámának változása a vizsgált rétegen belül éppen ellentétes a társadalom egészében tapasztalható tendenciákkal (2. ábra).

2. ábra

Az elváltak aránya a felnőtt társadalom egészében és az újságírók körében (százalékban)



Az elváltan élő újságírók aránya jelentősen meghaladja az értelmiség körében átlagosnak nevezhető arányszámot; az újságírók ma minden korábbinál erőteljesebben emelkednek ki saját rétegükből is a válások magas arányával, hiszen míg az értelmiségiek körében az elmúlt évek során számottevően csökkent az elváltan élők aránya, addig a vizsgált foglalkozási csoporton belül korábban nem tapasztalt mértékben emelkedett ez az arány, ami arra utal, hogy az elmúlt években a média világában lejátszódó átalakulási folyamatok az újságírók magánszféráját sem hagyták érintetlenül. Már az 1981-es vizsgálat is rendkívül magasnak tartotta az elváltak 11 százalékos arányát, az azóta bekövetkezett további növekedés pedig arra figyelmeztet, hogy a rendszerváltással együtt járó változások más rétegeknél nem tapasztalható mértékű negatív hatással voltak az újságírók magánéletére, jelentősen növelve a magánéleti válságok arányát.

Minden eddig elmondottnál szembetűnőbb azonban az a korábbi vizsgálatok során is regisztrált különbség, ami a válások vonatkozásában az újságíró férfiak és nők között mutatkozik. Már az 1981-es kutatás is arra a megállapításra jutott, hogy a férfiak között valamennyi életkori csoportban magasabb a házasságok aránya, mint a nőknél, és a fiatalabb korcsoportoktól az idősebbek felé haladva a különbség egyre nő. Ennél is nagyobb feltűnést keltett azonban már másfél évtizeddel ezelőtt is az a tény, hogy a válások mennyivel gyakoribbak az újságíróknél, mint a férfiak körében. Az újságíróknál magánéletének, társkapcsolatainak férfi kollégáiktól, és általában az értelmiségi nőkéthöz is gyökeresen eltérő alakulásában

egyaránt szerepet játszhatnak az újságírói pálya sajátosságai és az itt dolgozók emancipáltabb, önállóságra törekvő értékrendje.

A korábban észlelt tendenciák az elmúlt évek során tovább erősödtek; napjainkban az újságíróknak közel negyven százalékának házassága válással vagy különéléssel ér véget, és az újságíró férfiak közül csaknem kétszer annyian élnek párkapcsolatban, mint a nők közül (16. táblázat).

16. táblázat

Az újságíró férfiak és nők megoszlása családi állapot szerint (százalékban)

	Férfi	Nő
Nőtlen, hajadon	6	14
Házass	73	46
Házass, külön él	5	7
Elvált	14	26
Özvegy	2	7
Összesen	100	100

Amint a 16. táblázat adataiból láthatjuk, napjainkban az újságíróknak több mint fele nem él párkapcsolatban, és az egyedülélés minden formájában messze „megelőzik” férfi pályatársaikat, hiszen nemcsak az elváltak, hanem a „még” és „már” magányosan élők aránya is jóval magasabb a nők körében. Utóbbira magyarázatul szolgálhatna a két nemhez tartozók eltérő életkor szerinti összetétele, ám amint erről a 17. táblázat adatai tanúskodnak, a vizsgált jelenségre ez utóbbi feltételezés nem szolgálhat magyarázatul.

17. táblázat

Az újságírók megoszlása életkor és családi állapot szerint (százalékban)

	30 alatt		30–39		40–49		50 felett	
	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő
Nőtlen, hajadon	57	54	7	20	1	13	1	8
Házass, együtt él	34	27	74	51	81	54	68	37
Külön él	3	18	3	2	5	11	6	3
Elvált	6	1	15	27	12	22	22	35
Özvegy	0	0	1	0	1	0	3	17
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Az adatsorok látványosan mutatják az újságíró férfiak és nők együttéléseinek siker-, illetve kudarcorientáltságát. Az újságíróknak közel egyötöde már 30 éves korára túljut az első sikertelen együttélésen, a negyvenes éveite elérve pedig közülük minden második egyedül él, 10 százalékuk soha nem megy férjhez, és az ötödik x-hez közeledve közülük már minden harmadik legalább egyszer elvált. Idős korára az újságíróknak kétharmada egyedül marad.

Varga Barbara

A KULTIVÁCIÓ MINT ÜZENET. A KOMMUNIKÁCIÓ KULTÚRATERMELŐ HATALMA MCLUHAN ÉS GERBNER MŰVEIBEN

„**A** médium maga az üzenet”¹ – tudatta az 1960-as évek elképedt olvasóközönségével a történelem során kialakult társadalmak, s az ezekben domináló közlési eszközök viszonyáról megfogalmazott tételét Marshall McLuhan. Noha nem csupán a fenti állítás, hanem a hozzávezető elemzés alapvető tudományos tényeket és kritériumokat figyelmen kívül hagyó volta is „sokkolta” a korabeli tudományos világot, e teória nagy erenye – amellet, hogy felvetett számos, azóta sem, vagy csupán átmenetileg megoldott problémát –, hogy a hatvanas években elterjedt megközelítésektől gyökeresen eltérő módon próbált meg rávilágítani a kommunikációs eszközök és az emberi kultúra kapcsolatára.

Napjainkban a számítógépes világhálózaton keresztül zajló kommunikációs folyamatok értelmezésének kihívása ismét olvasott és gyakran hivatkozott szerzővé tette McLuhant. Nem csupán azért, mert a társadalmi kommunikáció fejlődéséről alkotott szürrealista megközelítést egy, a beszédet kiküszöbölő, számítógépekkel közvetített gesztikuláció révén üzeneteket váltó világfalu kialakulásának látomásával tetőzte be, hanem azért is, mert elsőként hívta fel a figyelmet arra, az internet-kultúra terjedésével ismét aktualizálódó problémára, hogy egy új kommunikációs technológia elterjedésével a kutatónak mindig újra kell gondolnia a régebbi technológiák működéséről, szerepéről vallott nézeteit, s újra kell definiálnia bizonyos fogalmakat.

Természetesen az adott korszakban nem McLuhan volt az egyetlen, akiben felmerült a hagyományos kommunikációs modellek revideálásának szükségessége. A televízió elterjedése ugyanis – minden korábbinál nagyobb és heterogénebb embertömegek egyszerű, gyors és közvetlen befolyásolhatóságának ígéretével kecsegtetve – a hatás kérdéskörét állította az érdeklődés középpontjába, s ezáltal egészen a hetvenes évek elejéig jelentős mértékben leszűkítette a tömegkommunikációs vizsgálatok probléma-felvetéseit. Ilyen körülmények között kisebbségben voltak azok a kutatók, akik az interszónális kommunikáció stimulus-válasz modelljére alapozott behaviorista paradigmából kilépve a kommunikáció hosszabb távú, kultúraalakító vonatkozásaira koncentráltak. E minoritás egy másik kiemelkedő képviselője a magyar származású George Gerbner, aki történetesen McLuhanhoz képest – „McLuhan féligazságát jobbítva” – határozta meg a kommunikáció és a kultúra viszonyának vizsgálata során kialakult álláspontját, amelynek lényege abban a tételben foglalható össze, hogy a médiában „a társadalom az üzenet”.² Úgy vélem, hogy ma, amikor a legújabb

tömegkommunikációs technológiák elterjedése ismételten felveti az uralkodó kommunikációs modellek újragondolásának igényét, érdemes és tanulságos lehet azoknak az elmélet-történeti tradícióknak a felelevenítése, amelyekre alapozva újraépíthetünk. Írásomban ennek az alapos átgondolásra érdemes kérdéskörnek csupán egyikére, a tömegkommunikáció és a kultúratermelés összefüggéseinek probléma-területére szeretném felhívni a figyelmet, amelynek újraértékelése a számítógépes világhálózat hódításával talán az egyik legsürgetőbb feladattá vált.

Marshall McLuhan és George Gerbner elméletének logikai összefüggéseit, valamint az ezekből következő fontosabb állításait felidézve és összevetve nemcsak a probléma létét, s kétféle – bizonyos szempontból két ellentétes póluson – létező magyarázatát szeretném felvillantani, hanem azt is, hogy milyen következtetések alkotják azokat a „csomópontokat”, amelyeknél a szélsőséges technikai meghatározottság és a mély társadalmi determinizmus keresztezheti egymást.³

A TECHNIKA ÜZENETE

McLuhan gondolatmenetének kiindulópontja az az állítás, amely szerint a technikai eszközök az emberek bizonyos fizikai képességeinek a kiterjesztései – még hozzá abban az értelemben, ahogyan a ruha a bőr, a balta a kéz, a kerék a láb, a modern elektronikus média pedig a központi idegrendszer meghosszabbításának tekinthető. E megközelítés szerint a technika fejlődése, valamint az ember különböző szerveinek a legváltozatosabb eszközök révén történő kiterjesztése ugyanazt a fejlődési vonalat követi: ahogyan a technikai eszközök evolúciója az egyszerűtől a többszörösen összetettig ível, úgy az ember is először csak a végtagjait és a bőrét „hosszabbítja meg”, később azonban már a különböző érzékszerveit is, végül pedig a legkomplexebb és legvédelettebb szervét, a központi idegrendszerét. Nem új gondolat ez, hiszen Selye János és Jónás Adolf orvoskutatók elméletének azon következtetésére épül, hogy az egyensúlyi állapotba törekvő organizmus lökhárítóként önmaga kiterjesztésével védekezik a fizikai nyomás, vagy bármely túlzott ingerlés ellen.

Az emberi szervek kiterjesztései ugyanakkor az érzékszerv-használati arányok megváltozásához vezetnek. Ez a következtetés azon természettudományi eredményekből indul ki, amelyek szerint bizonyos fizikai károsodások következtében az egyén megváltoztatja érzékszerveinek működési arányát. Így például ha valaki elveszíti látását, más érzékelési módjai – hallása, tapintása – szerepének növelésére kényszerül. Ám McLuhan mindehhez még azt is hozzáteszi, hogy nemcsak természetes működőképességük befolyásolja az érzékszervek használati arányát, hanem olyan mesterséges eszközök is, mint a médiumok, amelyek folytonosan csak bizonyos érzékszervei használatára ösztönzik az embert. (McLuhan rendkívül széles értelemben használja a médium fogalmát, amikor e kategóriába tartozónak ítélt minden olyan dolgot, amely az emberi társulások és tevékenységek méretét és formáját alakítja, illetve ellenőrzi.⁴ Ennek megfelelően kommunikációs médiumnak tekint minden emberi terméket, a hardware-t, azaz a fizikailag előállított technikákat éppúgy, mint a software-t, vagyis az eszméket, gondolatokat.) McLuhan felfogása szerint a saját tükörképétől megigézett Narcissushoz hasonlóan, az embert is a kábultság állapotába taszítja testének

bármely kiterjesztése. Hiszen önmaga technológiai formában való meghosszabbításának észlelését és használatát automatikusan követi az egyén zárt rendszerre válása, percepciójának eltolódása. A kábultság tulajdonképpen egy ellenirritáns, amely a percepciók küszöbök növelésével az emberi testet, s ezen keresztül az idegrendszert védi a fizikai és a társadalmi környezetből érkező stimulusokkal szemben. Amennyiben az egyén folyamatosan elszennved a érzékszervi arányokat azonos irányban torzító médiumok dominanciáját, egy idő után új, az uralkodó közlési eszközök használata által rögzített arányoknak megfelelő gondolkodási és észlelési modellek alapján tapasztalja meg az őt körülvevő világot. E folyamat egyúttal azt is jelenti, hogy az egyén hosszú távon úgy kapcsolódik a technikához, mint önön szervomechanizmusához. Ez az oka annak, hogy mint isteneket vagy törpe vallásokat szorgalmazza a médiumokat.⁵

Ezt az individuális szinten felépített okozati láncot emeli McLuhan egy következő lépésben a társadalom szintjére, abból kiindulva, hogy egy adott társadalomban uralkodó médiumok a közösség minden tagjára egyformán hatnak abban az értelemben, hogy az érzékelési arányok azonos módon történő megváltoztatása révén egy olyan észlelési, gondolkodási modellt hívnak életre, amely mintegy rákényszeríti magát az emberek életére, világnézetére, s ezáltal meghatározza a kultúra és a társadalom vonásait.⁶ Ugyanakkor a végső okozat visszahat a kiinduló okra: a technológia mindennapi használata során az ember folytonosan változik, s ennek következtében mindig új technológiai változásokat indukál. Hosszú távon tehát egy önmagát erősítő folyamatról van szó.

Mivel ebben az összefüggésben egy új technológia megjelenésének és uralkodóvá válásának hatásai nem a fogalmak vagy a vélemények szintjén jelennek meg, hanem az érzékszervi percepció módosulásának szintjén, McLuhan megpróbálja lefejtetni a vizsgált jelenségről a koncepciója alátámasztásához sürgősségtelen, sőt zavaró fogalmakat. Feltehetően e törekvése érvényesül akkor is, amikor élesen elkülöníti egymástól egyfelől a médiumok tartalmát – ami egyébként mindig egy másik médium, például az írás esetében a beszéd –, illetve a médiumok természetét (vagy üzenetét), amit a mértéknek, a tempónak, a mintának az emberi viszonyokra utaló változásaként definiál. Ez a gondolatmenet vezet el McLuhan azon tételéhez, hogy a társadalmi rendszereket azoknak a médiumoknak a természete, nem pedig a tartalma strukturálja, amelyekben a kommunikációk zajlanak.⁷ Ebből egyrészt az következik, hogy a társadalmi és kulturális változások megértése lehetetlen a médiumok működésének ismerete nélkül, másrészt pedig az, hogy a tapasztalatok átadásának kódja közvetlenül a médium természetéből fakad, nem pedig a médium tartalmából.

Nem McLuhan volt az első, aki kifejtette, hogy a tapasztalatok átadásának kódja lényeges eleme az üzenetnek, s jelentős mértékben meghatározza a világ jelenségeinek észlelését, értelmezését. Edward Sapir már századunk húszas éveiben rámutatott arra, hogy az emberi lény jelentős mértékben ki van szolgáltatva az anyanyelvének, amely nemcsak a kommunikáció alkalmi eszköze, hanem szavain keresztül az érzékelés egyszerű aktusait, s ezáltal az ember világképét is befolyásolja. Ennél is továbbment Sapir tanítványa, Benjamin Lee Whorf, aki úgy vélte, hogy a nyelv nem csupán befolyásolja, hanem egyenesen determinálja a gondolkodást. A Whorf-hipotézis szerint az emberi nyelvek grammatikája nemcsak az eszmék kifejezésére szolgáló eszköz, hanem az eszmék formálójá is. Az eszmék formába öntése tehát egy adott grammatika része és grammatikánként eltérő. Hogy a világ jelenségeiből mit észlelünk, mit tartunk fontosnak, milyen kategóriákat és típusokat különítünk el, az az értelmünkben lévő nyelvi rendszertől függ. Azért szervezzük fogalmakba a természetet és tulajdonítunk jelentőséget bizonyos dolgoknak, mert részesei vagyunk egy implicit, ki-

mondatlan, nyelvünk sémáiban kodifikált egyezménynek, amely egész közösségünkben érvényes és amelynek kikötései a közösség minden tagjára nézve kötelezőek. Aki nem fogadja el az adatoknak azt a szervezetségét és osztályozását, amelyet az egyezmény megkövetel, egyáltalán nem tud beszélni. Nyelvünk tehát korlátozza a világnézetünket, ezért a különböző nyelvet beszélőknek eltérő a világnézetük.⁸

Mivel McLuhan elméletében a tapasztalatok átadásának kódja közvetlenül a médium természetében gyökerezik, ebben a gondolatmenetben maga a médium és nem annak tartalma kap kiemelt szerepet. A médiumok legfontosabb jellemzője a szerző szerint az, hogy mekkora résztvételt követelnek meg a használatól. Ennek alapján elkülöníti egymástól a forró, csupán egyetlen érzékre kiterjedő közlési eszközöket – ide sorolva például a fonetikus írást, a filmet vagy a rádiót –, valamint a hűvös, több érzékre is kiterjedő médiumokat – e csoporthoz tartozónak ítélve például a beszédet, a telefont vagy a televíziót. Azt állítja továbbá, hogy míg a forró médiára a „magas definíció”, azaz egy adatokkal bőségesen kitöltött, a közönség számára sok kiegészítendő ürt nem hagyó létállapot jellemző, addig a hűvös médiumok fő vonása az alacsony definíció, amely azt jelenti, hogy kevés információt nyújtanak és sok, a közönség által kitöltendő ürt hagynak maguk után. Mivel a forró közlési eszközök teljesen más érzékszerv-használati arányokat hívnak életre mint a hűvösök, eltérőek lesznek az általuk kialakított észlelési, gondolkodási és viselkedési modellek is.⁹ A meghatározó médium természete szerint McLuhan három nagy korszakot különít el az emberiség történetében, amelyek három sajátos jellegzetes-ségekkel bíró társadalomtípusnak felelnek meg.

A törzs világa

Az emberiség fejlődésének első, leghosszabb időszakában az emberek közötti kommunikáció uralkodó médiuma a beszéd volt. McLuhan úgy véli, hogy a beszélt nyelv, amelynek révén az ember kiemelkedett az állatvilágból, nem más, mint az összes érzékünk egyidejű meghosszabbítása, amely gondoskodik arról, hogy a környezettel folytatott kommunikációban az egyén összes érzékszerve fontos szerepet játsszon. Ám ennek ellenére az archaikus társadalmakban a tapasztalat elsősorban mégis a beszédet közvetítő és éppen ezért domináns auditív érzékelés révén rendszereződött, ezért elmondható, hogy a törzsi társadalmakat a beszéd strukturálta.

Ennek következtében alakult ki e kultúrák egyik fő jellemzője, az antiindividualizmus. A kimondott szó ugyanis elnyomja a vizuális érzéketeket, megakadályozza a vizualitás hatalmának oly mértékű kiterjesztését, amekkorára az individualizmus és a magánélet szokásainak kialakulásához szükség volna. Ily módon a törzsi világot a privát és a társadalmi élet zárt családi kötelékei jellemezték, amelyek természetesen tagadták az individuum vagy az elkülönült polgár létjogosultságát. E kötelékek oly szorosak voltak, hogy a törzsi emberek egész társadalmi léte felfogható a családi élet egyfajta kiterjesztéseként.¹⁰

A Gutenberg-galaxis

A Gutenberg nevével fémjelzett tipográfikus társadalmak kialakulásának közvetlen előzménye az írás megjelenése volt. Az írás, mint az emberi szem kiterjesztése a látási funkció drámai mértékű felerősítésével csökkentette az egyéb érzékelési módok szerepét, hirtelen

len elszakította egymástól az egyén auditív és vizuális tapasztalatait, és megteremtette a vizualitás uralmát. Ez pedig egy, a bal agyfélteke dominanciáját tükröző gondolkodási modell kialakításával szervezte az emberi tapasztalatokat. Ennek eredménye az lett, hogy az írásos kultúrákban az egyének a dolgokat elsősorban lineárisan, szekvenciálisan, egy kauzális rendbe helyezve észlelték és értelmezték; a gondolkodásban a következtetési lánc kapott kitüntetett szerepet, háttérbe szorítva, sőt teljesen elnyomva a nem lineáris logikákat. E folyamat indította el az egyéneknek a törzsi hálózathoz való kiszakadását és a civilizált társadalmak kialakulását, melyeknek primer jellemzői az uniformizált szabályrendszerek, a tér és az idő kontinuitásának képzete és az egyének individuális elkülönülése. A vizualitás által uralt világban rögzített és szilárd határokkal elválasztott rendszerek jöttek létre elkülönült központokkal és hozzájuk kapcsolódó perifériákkal.

Gutenberg találmányával, a nyomtatással új tekintélyre tett szert a fonetikus ábécé vizuális hatalma. Ettől kezdve az emberi társulások és tevékenységek átszervezésének alakítását egyre inkább eluralta a széttördelés technikája, amely a gépi technológia lényege, s amelynek alapján az egyének megtanulták, hogy a tapasztalatok egyforma elemekre történő széttördelése gyorsabb gondolkodást és cselekvést eredményez. Ettől kezdve a funkciók elkülönülése – sőt szétrobbanása – minden területen és minden szférában gyorsult iramban folytatódott. A nyomtatás uniformizáltsága és megismételhetősége az idő és a tér folyamatos, mérhető mennyiségének eszméjével hatotta át a reneszánsz időszakot. E gondolat közvetlen hatásának tekinti McLuhan – egyebek mellett – a természet és a hatalom világának deszakralizálását, ugyanis úgy véli, hogy a pszichikai folyamatok kontrolljának a szétesztődés és a széttöredezés által irányított technikája nemcsak a másik egyéntől választotta el az embert, hanem az istentől és a természettől is.

E gondolatmenetben a tipográfia terhére rótt következmények legismertebbike a nacionalizmus felbukkanása és a nemzetállami törekvések megjelenése, McLuhan szerint ugyanis a népességnek a nemzeti és nyelvi csoportosulások eszközeivel történő politikai egyesítése a nyomtatás feltalálása előtt elképzelhetetlen volt. A tipográfia forró médiumként sokkal kevésbé involválja az olvasót, mint azt az átalakulás kezdetén a hűvösebb kézirat tette. A felsoroltak mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ember akciói és reakciói a korszak végére teljesen elszakadtak egymástól, így az individuum teljesen kívülállóvá, elidegenedetté vált.¹¹

A globális falu

Az emberiség történetének McLuhan által elemzett harmadik nagy korszaka az elektronikus média megjelenésével vette kezdetét. Fejlődésének ezen a szintjén a technológia az egyén, a család, a hatalom, a másokhoz való viszony és létünk sok más dimenziójában olyan drámai változásokhoz vezetett, amelyek révén személyes és társadalmi életünk szinte minden aspektusát újrastrukturálta.¹²

Mivel az elektronikus média már nem csupán az ember végtagjainak, vagy egyes érzékszerveinek a kiterjesztése, hanem az egész központi idegrendszeréé, az aktív, minden érzékünket egyidejűleg bevonó tapintási érzék felerősítése révén az emberi érzékek fontossági sorrendjét is viharos gyorsasággal megváltoztatta. Ily módon a vizualitás a komplex érzékelési rendszer egy közönséges komponensévé degradálódott. Mind ennek következtében megtört a vizuális tér monopóliuma, s kezdetét vette egy olyan átalakulási folyamat, amely-

nek végén már egy, az összes érzékelési módunk által szervezett észlelési-gondolkodási modell alapján veszünk tudomást az elektronikus környezetünk szolgáltatata információkról. E modell a jobb oldali agyfélteke működési módját hangsúlyozza, s az egyidejűséget, a diszkontinuitást és a rezonanciát teszi érzékelésünk és gondolkodásunk legfőbb jellemzőivé. Ez tükröződik az automatizált technológiákban is, amelyek – szemben a mechanikus technológia fragmentáló, centralizáló hatásaival – integrálják és decentralizálják a társadalmakat, aminek következtében az előző korszakban „szétrobbant” tipikus területek – például a munka, a tudomány, vagy az oktatás szférája – ezúttal „összerobbannak”, azaz szakosodásuk megszűnik.

McLuhan szerint éppen az uralkodó megismerési modell változása az oka a hatvanas évek ifjúsági mozgalmainak, a deviáns cselekedetek halmozódásának, a világban tapasztalható forrongásoknak. Ebben a gondolatmenetben ugyanis a korábban domináló technológia hanyatlása fantomfájdalmat kelt az egyénben – hiszen valamelyik szervének a kiterjesztése hanyatlik –, az új technológia megjelenése pedig egyfajta kulturális depressziót okoz. Ez utóbbi az elektronikus média felbukkanásakor ráadásul jelentős mértékű félelemmel és aggodalommal is társul, hiszen az „azonnali információ” megjelenése arra kényszeríti az egyént, hogy soha nem tapasztalt gyorsasággal teljesen új identitást keressen magának, de még nem rendelkezik az ehhez szükséges eszközökkel. Így nem véletlen, hogy az új tapasztalati modell kialakulásának időszakát McLuhan az aggodalom korának tekinti, amelynek oka és fő jellemzője az, hogy az ember még a múlt eszközeivel, a nyomtatott kultúra által kialakított gondolkodási módnak megfelelően próbál megfelelni a jelen kihívásainak.

Az új elektronikus környezet – szemben a kívülálló individuumok Gutenberg-érájával – a totális involváltság világa, ahol mindenki részt vesz mindenki más életében, ahol ismét felélednek azok a törzsi érzelmek, amelyekről az írott szó hatalma évszázadokra elszakította az egyént. Kialakul tehát a globális falu, amelyben az uralkodó médiumok jellemzőinek hatására nemcsak az idő szűnik meg létezni, hanem a tér is kiküszöbölődik, s amelynek lakói visszatérnek az akusztikus térbe, ahol az egyidejűség uralkodik. Ez a világméretű változás végetvet a pszichikai, a társadalmi, a gazdasági és a politikai lokálpatriotizmusnak és kormányozhatatlanná teszi a régi polgári, állami, illetve nemzeti csoportosulásokat. A másik emberrel történő folyamatos és azonnali kapcsolatot az egyénre kényszerítve újrastrukturálja a kommunikációt – immár globális méretekben.

E folyamat egyik, már megvalósult eredménye, hogy megszűnt a nyomtatás által létrehozott, elkülönült és eltérő nézőpontokat képviselő individuumokból álló hagyományos közönség, az új technológia ugyanis megkövetelte, hogy e töredékes perspektívát leváltsa egy kreatív, résztvevő erő: a tömegközönség. Igazi áttörés azonban csak a számítógép globális elterjedésétől várható. Ez a médium már közvetlenül születése után elkezdte a hardware-ek software-ré, a beruházási javak információvá alakítását, lehetővé tette a műhold kifejlesztését, amely az emberalkotta környezet részévé téve, megszüntette a hagyományos értelemben vett természetet.

McLuhan felhívja a figyelmet arra is, hogy miközben globális falunk elektronikus médiája természetessé és nélkülözhetetlenné teszi a különböző kultúrák közötti párbeszédet, egy olyan szituációt alakít ki, amelyben a társadalmak közötti kommunikáció már nem a beszéd, hanem valamiféle makroszkopikus gesztikuláció révén valósul meg.¹³

Gerbner szerint egy közösség kultúrájának az egyik legfontosabb kifejeződése a kommunikáció, amely nem más, mint üzeneteken keresztül folytatott interakció. Valamennyi élőlény közül egyedül az emberre jellemző, hogy elsődlegesen összetett szimbólumrendszerek révén cselekszik, tehát a kódok használata az emberi tudatosság megkülönböztető jegyének tekinthető. Mivel fajunk gondolkodását és képzeletét sokkal inkább élénkítették az üzenetek és a képek, mint a pillanat fenyegetései és szükségletei, a kommunikáció egyúttal az ember legfőbb evolúciós hajtóerejévé is vált, amely lehetővé tette a társulást és az együttműködést, azaz a Homo Sapiens túlélését. Az emberi kommunikáció tehát egy sajátos termék, képzeletünk elsajátítható és megosztható kiterjesztése, amely a létre, a fontosságra és a dolgok helyességére vonatkozó üzenetek termelése, észlelése és megértése révén valósul meg.¹⁴

Gerbner úgy véli, hogy a fennálló életfeltételek minden kultúrában közös képzetanyagot biztosítanak az emberek számára, amely egyúttal egy interakciós bázis szerepét is betölti. E közös alaphoz az egyén – természetesen társadalmi csoporthovatartozásától egyáltalán nem függetlenül – saját maga választja ki azokat az elemeket, amelyek révén személyes képzeletét, ízlését, nézeteit és hajlamait kinyilvánítja. Tehát a kommunikációban a valóságnak ezek az egyének által már szelektált és értelmezett elemei jelennek meg. Az emberek azonban csak a hozzáférhető dolgokból tudnak válogatni, csak ezeket tudják értelmezni. Hogy egy adott kultúrában mi hozzáférhető az értelmezés és a képzetalkotás számára, s hogy milyen határok között, milyen választékból történhet az egyéni- és csoportválasztás, azt a közlemények jelölik ki. Így a kommunikációk révén egy mesterséges világ jelenik meg, amely nem feltétlenül azonos a valósággal. De éppen a kommunikáció szándékától és elhatárolásuktól független származékos következményei képezik a gerbneri kultivációs elmélet alapját, ezek mutatnak rá a jelfunkciók jelentőségére. A jelstruktúrák ugyanis a dolgok bemutatásának és jelkontextusba való beillesztésének módja révén bizonyos képzetmintákat – közös előfeltevéseket, nézőpontokat, képeket és asszociációkat – kultiválnak a léttel, a fontossági sorrenddel, az értékekkel és az összefüggésekkel kapcsolatban. Ebben az értelemben a legkülönbözőbb műfajú műsorok mind ugyanazt a tartalmat közvetítik. Mivel minden kommunikáció nélkülözhetetlen eleme a szelekció és a kontroll, a nyilvános kommunikációban mindig csak az e folyamatok felett hatalmat gyakorlók képzetmintái válnak hozzáférhetővé, hangsúlyossá. Ezek kultivációja teljesen független attól, hogy a befogadó egyetért a közlemények tartalmával vagy sem. Mivel az emberek cselekvéseik és gondolataik érvényességének fenntartása érdekében e közlemények tartalmának és struktúrájának megfelelően viselkednek, elmondható, hogy a kommunikáció közös távlatot nyújt a társadalom tagjai számára, nem csupán informál az adott kultúrában kialakult közös képzetekről, hanem alakítja is őket, s ezáltal hozzájárul a fennálló rend támogatásához és megőrzéséhez. Ez a jelenség különösen a modern tömegkommunikáció kialakulásával vált dominánssá.¹⁵

A primitív népeknél ugyanis még csak alkalmanként, a történetmondók esetében jelent meg az ismeretek átadásának és felhalmozásának kontrollja, noha már ezekre a közösségekre is jellemző volt olyan formák és képek alkalmazása, amelyek segítségével impozáns vallási és állami szimbolikus szerkezeteket hívtak életre. Tehát a kommunikáció már ebben az időszakban sem csupán a rítusok öncélú eleme volt, hanem fontos társadalmi funkciót töltött be a bonyolult rokonsági rendszerek szabályainak betartatásában, valamint a törzs ügyeinek intézésében.

Az írás feltalálása rendkívül sok tehertől mentesítette az emlékezetet, s a társadalomhoz eljuttatandó ismeretek ellenőrének szerepét a feljegyzések készítőire és őrzőire testálta. Az írni-olvasni tudás elterjedése előkészítette a terepet az emberek és a gondolatok nagyobb, a modern ipari termelés szempontjából nélkülözhetetlen mozgékonyága számára. A nyomtatás technikájának megszületése pedig lehetővé tette, hogy a gondolatok és az utasítások minden olvasni tudóhoz eljussanak.¹⁶

A nyomtatás korát felváltó időszakban azonban forradalmi átalakulás ment végbe a kultúratermelés területén. Ennek okát Gerbner abban látja, hogy az ipari-technológiai forradalom az üzenetek termelésének szférájára is kiterjedt, megteremtette a modern tömegközlelési eszközöket, s ily módon óriási változásokat generált az információ kezelésében és a szimbólumkörnyezet létrehozásában. A kultivációs folyamat szempontjából a tömegközlelési eszközök jelentősége mindenekelőtt abban rejlik, hogy az üzenetek tömeges termelése és elosztása révén képesek ugyanazt az információt eljuttatni rendkívül nagy, heterogén és szétszórott tömegekhez, s létrehozzák ezáltal a társadalmi tudat új formáját: a modern tömegközönséget. Önmagában nem a nagy embercsoportok involválásában áll a tömegkommunikáció történelmi jelentősége, hiszen ezt már korábban is elérték a nyilvános kommunikáció különböző formái, hanem abban, hogy térben kiterjesztette, időben pedig összesűrítette a tömeg fogalmát. Ez a közönségteremtés a modern társadalmi kohézió egyik fő eszköze, amely olyan embereket érint, akik személyesen még sohasem találkoztak egymással és lehet, hogy csupán az az egyetlen közös vonásuk, hogy az ominózus üzenet befogadói. Ebben az értelemben a televízió az egyetlen tömeges szórakoztatási és információs közeg, amely lehetővé teszi, hogy a szegények osztozzanak egy olyan kultúrában, amelyet a jómódúak hoznak létre a jómódúak számára. Ám ez egyúttal azt is jelenti, hogy a legtöbb ember ugyanazon hatalmi forrásoknak van kiszolgáltatva. Így nem véletlen, hogy a szelektivitás és az ellenőrzés, amely minden kommunikáció jellemzője, a tömegkommunikáció esetében még erőteljesebbé válik, s az üzenetek termelését végző intézmények a korábbiaknál sokkal könnyebben képesek saját kollektív tudatformáikat a társadalomra kényszeríteni. Gerbner kutatási eredményei szerint minden intézményes forrásból származó közleményrendszernek van bizonyos ideológiai orientációja, amely a szelekcióban, a hangsúlyozásban és bizonyos dolgok kezelésében jelenik meg. E jelenség egyik lényegi eleme az újságírók „anyagkezelése”, amelynek módja elsődlegesen az intézmény írott és íratlan szabályait követi, nem pedig a közönség igényeit.

Gerbner úgy véli, hogy a közlemények és a szimbólumok tömeges produkciójából fakadó átalakulás közvetlen következménye az összes ballada tömeges termelése. E balladák tulajdonképpen olyan mítoszok, amelyek nem a valóságot, hanem az adott kornak az élet, a társadalom és a világegyetem láthatatlan erőivel kapcsolatos látomásait tükrözik, elegyítve a tényeket a képzelettel. Nemcsak informálnak, hanem szórakoztatnak is, s ezek révén a szórakozás válik az egyének egyetlen, szívesen végzett közös gyakorlatává, tehát a kultúrába való belenövés egyetlen forrásává. Az új technológia által kiváltott kulturális átalakulás következtében tehát a modern társadalmakban nem csupán az élet szemléletének módjai változtak meg, hanem az intézményesített, kulturális beilleszkedés formái, valamint a társadalmi interakció közös alapjai is.¹⁷

A KÉT MEGKÖZELÍTÉS ÖSSZEVETÉSE

A fentiek alapján Gerbner elméletét – nagyon leegyszerűsítve – a következő oksági modellben lehetne összefoglalni:

1. Társadalom (intézmények) → 2. Adó (mint a nyilvános kommunikáció kibocsátója, szelektálója és ellenőrzője) → 3. Közlemények → 4. Képzetminták kultivációja → 5. A társadalom észlelési, gondolkodási és cselekvési modellje → 6. Társadalom.

Bármennyire is kritizálja a Gutenberg-éra kauzális gondolkodási sablonját McLuhan, az ő teóriájából is kibontható egy ok-okozatiságra épülő összefüggésrendszer:

1. Technika (mint az ember kiterjesztése és mint médium) → 2. Az érzékszervek használatának arányai → 3. Az egyén és a társadalom észlelési, gondolkodási és cselekvési modellje → 4. Technika.

McLuhan és Gerbner nemcsak a kommunikáció üzenetével kapcsolatban jut eltérő eredményre. Megközelítéseik között több olyan eltérés is tapasztalható, amely a kiváltó okok különbözőségéből ered.¹⁸ Az egyik a teóriák érvényességi szintjével kapcsolatos.

A McLuhan által konstruált kauzális viszony individuális szinten is értelmezhető, hiszen itt a technika használata révén az egyes egyén teszi külsővé a különböző szerveit, s az ennek következtében fellépő és tartósan fennmaradó érzékszerv-használati arány változás hívja életre azokat az új észlelési és gondolkodási modelleket, amelyek meghatározzák az individuumok világlátását. Ebben az esetben tehát egy olyan okozati láncról van szó, amelynek kiindulópontja a technika, ennek fejlődése pedig első lépésben egyéni szinten, fiziológiai, idegrendszeri alkalmazkodásra készíti az embert. Mivel azonban egy adott környezetben uralkodó technika természete minden egyénre ugyanúgy hat, a fenti összefüggés társadalmi szinten is érvényes.

A gerbneri oksági láncnak viszont a kiindulópontjától kezdve minden egyes „állomása” társadalmi. Ebben az esetben ugyanis a fennálló társadalmi rendet képviselő intézmények közleményei a rend logikáját tükröző, a társadalom minden tagjára önmagukat egyaránt „rákényszerítő” képzetminták közvetítése révén töltik be a kultúrateremtés funkcióját. Itt tehát a mindenki számára közös, egyformán adott dolgok fontosak.

Ennél azonban sokkal lényegesebb eltérés figyelhető meg a technika és a társadalom kapcsolatának értelmezésében. Míg McLuhan esetében az uralkodó technika természete strukturálja a társadalmakat, addig Gerbnernél a technika alkalmazása, csakúgy mint a technika változása a társadalom által irányított. Ez a különbség nem csupán a két elmélet következtetéseire nézve jár messzemenő következményekkel, hanem egyúttal igencsak eltérő ember- és társadalom-felfogást sejtet.

McLuhannál az ember egy kiszolgáltatott, sokkal inkább ösztönösen alkalmazkodó, mint tudatosan cselekvő lény, a technika rabszolgája. Ez a származékos figura önmaga kiterjesztésével védekezik a technikai fejlődés felgyorsulásából eredő irritáció ellen. Ám ezért a világ bizonyos aspektusaival szembeni vaksággal kell bűnhődnie, hiszen az érzékszerv-használati arányok változása által kialakított észlelési és gondolkodási modellek révén csak

környezetének egy korlátozott részét érzékelheti, azt is csak torzított módon. Hogy mennyire tragikus, önsorsrontó figura az ember, azt jól példázza az a törekvése, hogy mindig egy újabb technikai találmánnyal próbálja kiszorítani a régit. Azt a régit, amellyel bizonyos értelemben már fiziológiailag is egyé vált, amely a saját testének vagy idegrendszerének a kiterjesztése, ezért az uralkodó technika leváltásával tulajdonképpen önamputációt hajt végre. Ilyen körülmények között egyáltalán nem meglepő, hogy az embert McLuhan a technika szaporítószerveként aposztrofálja.

E gondolatmenetben az egyénhez hasonló szerepet tölt be a társadalom, amely egy, a környezeti hatásokkal szembeni védekezés érdekében életre hívott entitás: ugyanúgy a technika természetének van alávetve, mint az egyének. A társadalom ugyanis az emberek egymással történő kommunikációja révén jön létre. Mivel azonban a kommunikáció a médium természetében rejlő logikának engedelmeskedik, a társadalom mindig az adott időszakban domináns közlési eszközök természetének megfelelően szerveződik. Ennek megfelelően az emberek közötti kommunikációs kapcsolatok számát és mélységét is az uralkodó technika logikája alakítja. Ezért ha a domináns médium hűvös és involváló, akkor sűrűsödnek az emberek közötti kommunikációs kapcsolatok és egy szoros kötelékeken alapuló törzsi társadalom alakul ki, a domináns közlési eszköz forró volta ugyanakkor individualizmushoz vezet. Ebben a gondolatmenetben tehát a család, a törzs és a nemzet éppúgy elidegeníthető az egyéntől, mint a természet, vagy az isten. Az egyetlen dolog, amelynek az ember és a társadalom minden korban alá van vetve, az a médium, amelyen keresztül az emberi kommunikációk zajlanak, s amelynek természete a kommunikáció közvetítésével strukturálja a társadalmakat. Ha ez így van, akkor a kommunikáció üzenete valóban maga a médium.

Mivel a kultivációs elemzésnek nem az egyén, hanem a társadalom a főszereplője, Gerbner elméletében az ember általában gondolkodásában és cselekvésében a társadalmi rend által vezérelt lényként jelenik meg. Azonban annak elismerése, hogy a közlemények termelésében tudatos szándékok is működnek – ha azok a kultúra termelése szempontjából nem is annyira lényegesek –, implicite azt is magában foglalja, hogy az ember képes célokat kitűzni, s ezek megvalósítása érdekében tevékenykedni, de csakis a társadalom által meghatározott keretek között, a társadalom személytelen rendjébe illeszkedve. Ebben a gondolatmenetben tehát a társadalom több, mint az egyének összessége, egy olyan önálló entitás, amely a kommunikáció által közvetített, a létezéssel, a prioritásokkal, az értékekkel és a viszonylatokkal kapcsolatos feltételezéseket tartalmazó kollektív tudatot létrehozva kapcsolódik az alárendelt egyénekhez. Ebből következik, hogy a kommunikáció, mint az egyén és a társadalom között közvetítő közeg, kiemelt szerepet kap a gerbneri elméletben. Mivel a közleményrendszerekben mindig az adott társadalomra jellemző rend tükröződik, amely a kultivációs folyamat révén egyfajta közös tudásként az emberek tudatába is beépül, a kommunikáció felfogható a fennálló társadalmi rend kohéziója biztosításának, s ezen keresztül önmaga változatlan formában történő megőrzésének érdekében alkalmazott eszközként. A társadalom azonban csak akkor lehet képes ily módon biztosítani rendjének változatlanosságát, ha a kommunikáció segítségével a saját működésének logikai rendszerét közvetíti az egyének felé. Amennyiben ez igaz, a kommunikáció nem más, mint a társadalom láthatatlan szervezőelvének manifesztációja. Ebből a gerbneri gondolatmenetben egyszerre két dolog következik: egyfelől az, hogy a kommunikáció üzenete maga a társadalom, másfelől viszont az, hogy a társadalom működésének, törvényeinek megértéséhez a kommunikáció vizsgálata szükséges.

Egy üzenetnek a címzettekhez történő eljuttatását megakadályozhatják bizonyos válo-

gatási és ellenőrzési folyamatok, amelyek Gerbner szerint minden kommunikáció szükségszerű kísérőjelenségei. Ebből következik, hogy az üzenet forrásának „gondoskodnia” kell arról, hogy a nyilvános kommunikáció szelektálása és kontrollja feletti hatalom olyan ágenszek kezében összpontosuljon, akik a leginkább érdekelték a fennálló rend megőrzésében. Mivel a gerbneri gondolatmenetben a társadalom működésének szabályrendszere az üzenet tárgya, a társadalomnak, mint forrásnak az az érdeke, hogy privilegizált csoportjaira bízza a szelekciós és ellenőrző mechanizmusok irányítását. Így amikor a társadalmi hierarchia felsőbb szintjein elhelyezkedők saját előnyös helyzetük megőrzése érdekében arra törekednek, hogy monopolizálják a nyilvánosság elé kerülő közlemények manifeszt tartalmának kiválogatását és kontrollját – hiszen nincsenek tudatában a látens tartalom létezésének és funkciójának –, akkor valójában annak a személytelen logikai rendnek engedelmessé válnak, amelynek forrása maga a társadalom, s amely a kommunikáció szimbolikus funkciói révén megvalósuló kultivációval biztosítja rendjének fennmaradását.

Bár a közlemények emberi manipulálhatóságának kérdése McLuhannál is felvetődik, ez az ő gondolatmenetében kizárólagosan a médium manifeszt tartalmának problémakörébe sorolódik, s mint ilyen, a társadalmi viszonyok alakítása szempontjából lényegtelennek minősül. A társadalmi viszonyok alakulása szempontjából fontos folyamatok problémáját ugyanakkor a gerbnerinél sokkal biztonságosabb, a közvetlen emberi ráhatástól védettebb módon oldja meg az üzenet forrása a mcluhani megközelítésben. A valós világ jelenségeinek szelekciója ugyanis – az uralkodó közlési technikának az érzékszerv-használati arányokra gyakorolt hatása révén – individuális szinten, az egyének idegrendszerében valósul meg, az ellenőrzést pedig közvetlenül a társadalmat strukturáló médium végzi. Itt tehát a médium természetéből fakadó üzenet az ember által nem befolyásolható. Ennek következtében McLuhan körkörös okozati láncát elvileg minden megszakítás nélkül, folyamatosan gyűrűzik az idők végezetéig.

A gerbneri megközelítés esetében azonban a társadalmi viszonyokban bekövetkező változások idején egy rövid időre mindig megtorpan a kultúratermelés folyamata, ugyanis ilyenkor megváltozik a nyilvános kommunikáció által már kibocsátott képek és gyakorlatok jelentése, illetve funkciója, majd folyamatosan maguk a képek és a gyakorlatok is megváltoznak. S csak ekkor, az új kulturális minták kialakulásával állhat helyre a kultivációs folyamat rendje, amely most már az új társadalmi viszonyokat erősíti.

Bár a két szerző között jelentős különbségek tapasztalhatók a társadalom és a kommunikáció egymáshoz való viszonyának értelmezésében, egyetértenek abban, hogy a társadalmi viszonyok megismeréséhez a nyilvánosságban zajló kommunikációk vizsgálatán keresztül vezet az út.

Szakítva a hatvanas években uralkodó megközelítési módokkal, mindketten úgy vélik – igaz, más-más okokból¹⁹ –, hogy a modern társadalmak keretei között a tömegkommunikáció működésének leírásához és hatásmechanizmusainak elemzéséhez már nem elégségesek az interperszonális kommunikáció leírásából kiinduló modellek, amelyek a legjobb esetben is csak az üzeneteknek az emberi viselkedésre és véleményekre gyakorolt rövid távú hatására világíthatnak rá. Gerbner és McLuhan azonban a kommunikációnak az emberi gondolkodást és viselkedést hosszú távon meghatározó, kultúraalakító tényezőit igyekezett felderíteni. E törekvésük megvalósítása során mindketten eljutottak addig, hogy valamilyen módon megkülönböztették egymástól a nyilvános kommunikáció manifeszt és látens tartalmát,²⁰ s a társadalmi gondolkodást és cselekvést irányító erőket ez utóbbival hozták összefüggésbe.

Gerbner úgy oldotta meg ezt a problémát, hogy elkülönítette az ember által szándékosan kommunikált tartalom viszonylag rövid távú, a befogadónak a közleménnyel való egyetértésétől vagy egyet nem értésétől egyáltalán nem független hatásait – például bizonyos termékek vagy szolgáltatások iránti kereslet növekedését, vagy a befogadók véleményének befolyásolását, attitűdjeik megváltozását – és a kommunikációnak az adó szándékaitól és a közlemény tényleges vagy fiktív voltától függetlenül kialakuló, származékos következményeit, amelyek révén a közleményrendszerek egy viszonylag stabil kép- és asszociációszerkezetet tartanak fenn szelektíven. Azt állította, hogy ezeken, a létre, a preferenciákra, az értékekre és az összefüggésekre vonatkozó fogalmakat, képzetmintákat kultiváló, minden befogadóra ható adalékokon keresztül tölti be a kommunikáció szimbolikus funkcióját, a társadalmi rend erősítését és fenntartását. Gerbner éppen azt tekintette a behaviorista alapokról induló megközelítések legfőbb hiányosságának, hogy ez utóbbit figyelmen kívül hagyva nem képesek eljutni a kommunikáció tényleges üzenetének feltárásáig, hiszen az csak a szándékolt és szándékolatlan hatások egyidejű számításba vételével érthető meg.

McLuhan ennél sokkal drasztikusabb megközelítési módot választott. Noha szintén úgy vélte, hogy a társadalmi és kulturális változások csak a kommunikáció vizsgálatára révén értelmezhetők, nem az emberi kommunikációt emelte az elemzési egység szerepébe, hanem – technikai determinizmust hirdető teóriájának megfelelően – azon médiumokat, amelyeken át ezek a kommunikációk zajlanak. Ezt oly módon tette, hogy leválasztotta a médium tartalmát a médium üzenetéről (természetéről), s azt állította, hogy a társadalmi rendszereket azoknak a médiumoknak a természete strukturálja, amelyekben a kommunikációk zajlanak, nem pedig ezen kommunikációk tartalma. (Legalábbis az először 1964-ben kiadott *Understanding Media* című művében. A később megjelent *The Medium is the Massage*-ban már finomít a fentiekben azt állítva, hogy „a társadalmakat mindig is sokkal inkább alakította azon médiumok természete, amelyek révén az emberek kommunikáltak, mint a kommunikációk tartalma”.²¹) Mivel a mcLuhan gondolatmenetben a kommunikáció médiumának tartalma mindig a beszéd és mivel minden médium üzenete a mértéknek, a tempónak vagy a mintának a médium természetéből fakadó változása, belátható, hogy Gerbnerhez hasonlóan McLuhan is elkülöníti egymástól a kommunikáció emberi szándékoktól függő (a kommunikációs médium tartalma által kiváltott) és e szándékoktól független (a médium természetéből adódó) hatásait.

Ebből az éles elhatárolásból, valamint a nyilvános kommunikáció emberi szándékoktól független hatásainak előtérbe állításából származnak a két elmélet további rokon vonásai. Így például Gerbner, csakúgy, mint McLuhan utal arra, hogy e szándékolatlan következmények – igaz, a két gondolatmenetben más-más okozatokon keresztül – olyan szelekciós mechanizmus működését juttatják érvényre, amelynek következtében az emberek egy tapasztalati torzítás áldozataivá válnak, nem érzékelhetik a maga teljességében a világot, ám úgy vélik, hogy az általuk érzékelt az egyetlen létező, a valós világ. Ez a torz észlelés mindkét gondolatmenetben a jelenségek torz értelmezéséhez vezet, amely viszont messzemenő következményekkel jár az emberek gondolkodására, viselkedésére, valamint a társadalmak szerveződésére, működésére nézve. A nyilvános kommunikáció ugyanis egyetlen behatárolt észlelési-gondolkodási-viselkedési keretet közvetítve a befogadók felé, megteremti annak az illúzióját, hogy az általa szolgáltatott, egyetlen lehetséges modellben kell mindenkinek elhelyeznie magát. Mivel azonban e keret határait mindig a fennálló rendnek azok az ágensei – az uralkodó viszonyok fenntartásában leginkább érdekelték – húzzák meg, akik a kommunikáció szelekcióját és ellenőrzését irányítják, a kommunikáció mindig e rend logikai rendszerét kultiválja és erősíti – függetlenül attól, hogy ez egy médium vagy egy társadalom szabályrendszere. E végső okozat pedig mindkét szerző szerint visszahat a kiinduló okra, erősíti azt, s ily módon egy körkörös magyarázati modellt eredményez.

¹ McLuhan, M. 1964:7.

² Gerbner, G. 1977:267.

³ Dolgozatomban csupán a két szerző gondolatmenetének felvázolására, értelmezésére és összehasonlítására szorítkozom, a gerbneri és mcluhani állítások kritikája túlmutat írásom célján.

⁴ McLuhan, M. 1964:9.

⁵ Lásd bővebben The Gadget Lover: Narcissus as Narcosis, in: McLuhan, M. 1964.

⁶ Részletesebben lásd Challenge and Collapse: The Nemesis of Creativity, in: McLuhan, M. 1964.

⁷ Lásd bővebben McLuhan, M. 1964

⁸ Lásd bővebben Wardhaugh, R. 1995.

⁹ Részletesebben lásd McLuhan, M. 1964.

¹⁰ The Spoken Word: Flower of Evil? In: McLuhan, M. 1964.

¹¹ The Written Word: An Eye for an Ear. In: McLuhan, M. 1964.

¹² McLuhan 1967:8.

¹³ Lásd bővebben Automation: Learning a Living. In: McLuhan, M. 1964.

¹⁴ Lásd bővebben Evolution through communication. In: Gerbner 1974.

¹⁵ McLuhan 1977, illetve Gerbner 1976.

¹⁶ McLuhan 1977.

¹⁷ Lásd bővebben Gerbner és munkatársai 1969, Gerbner 1974, 1977, 1976.

¹⁸ Úgy tűnik, hogy Gerbner a kultivációs elmélet kidolgozásának kezdetén több gondolatot merített a mcluhani teóriából. Míg azonban McLuhan gyakran a tudományos tézisek bizonyításának legalapvetőbb kritériumait figyelmen kívül hagyva tett éles, „tudománypukasztó” kijelentéseket, addig Gerbner finomítva táolta ezeket. A tompítás legfontosabb eszközeként a technikai determinizmus társadalmi meghatározottságba fordítását használta fel, s ezen az alapon szőtte tovább a tömegkommunikáció kultúratermelő erejéről szóló elméletét, amelyet az Annenberg School empirikusan is igazolni próbált.

¹⁹ McLuhan szerint a kommunikáció Gutenberg-érában született nyugati tudományos modelljei ma már használhatatlanok, mert a nyomtatás médiuma által életre hívott, kizárólag a bal oldali agyfélteke működését tükröző tapasztalati-gondolkodási modell kiterjesztései. Ezek a megközelítések – például a Shannon–Weaver-féle modell – a kauzális viszony lineáris struktúrájára épülnek. Mivel azonban az elektronikus kultúrában az emberek tapasztalatait az egyidejűség, a diszkontinuitás és a rezonancia azonnali, a jobb oldali agyfélteke működését tükröző hatásai jellemzik, egy új kommunikációs modellre van szükség. Ezt az úgynevezett tetrád-analízisben véli felfedezni, amelyről bővebben a következő, már McLuhan halála után megjelent műben olvashatunk (McLuhan 1989).

²⁰ Gerbner szerint a közlemények hatásait vizsgáló kutatások zöme azért nem vitt közelebb a tömegkulturális folyamat megértéséhez, mert „olyan tudományos előfeltevések alapján született, amelyek nem abból indulnak ki, hogy a legfontosabb tényezőt maga a folyamat jelenti” (Gerbner 1977).

²¹ A látens és a manifest tartalom fogalmát a merton látens – azaz egy rendszer résztvevői által szándékolatlanul létrehozott és fel nem ismert, illetve manifest – a rendszerben részt vevő egyének által szándékosan létrehozott – funkciók mintájára használom. (Merton: Manifest és látens funkciók. In: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.)

²² McLuhan 1967.

IRODALOM

Gerbner, G.: Toward „Cultural Indicators”: The Analysis of Mass Mediated Public Message System. In Gerbner – Holsti – Krippendorf – Paisley – Stone: *The Analysis of Communication Content*. John Wiley & Sons, Inc., New York, 1969.

Gerbner, G.: Communication: Society is the message. In: *Communication*, Gordon and Breach Science Publishers Ltd., U.K., 1974.

Gerbner, G.: Kulturális mutatók: erőszakosság a TV-drámában. In: Szecskő Tamás (szerk.) *A televíziós jelenség*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

Gerbner, G.: A kulturális mutatók. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció I.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Gerbner, G.: Kommunikáció és társadalmi környezet. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció II.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

McLuhan, M.: *Understanding Media: The Extensions of Man*. Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1964.

McLuhan, M.: *The Medium is the Massage: An Inventory of Effects*. Routledge, London, 1967.

McLuhan, M. and B. R. Powers: *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. Oxford University Press, Oxford, 1989.

Wardhaugh, R.: Nyelv és kultúra. In: *Szociolingvisztika*, Osiris–Századvég, Budapest, 1995.

NYELV ÉS TÁRSADALOM KÉRDÉSEI – ISMÉT MAGYARUL

*Péter Trudgill: Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged: JGYTF Kiadó, 1997. 120 pp.
Fordította: Sándor Klára.*

Nem-nyelvész körökben is közhelynek számít, hogy a nyelv társadalmi jelenség. Ennek ellenére az a tudományág, amely a nyelv természetének, működésének megismerése céljából a szociális kontextuson belül vizsgálja a nyelvi jelenségeket, vagyis a szociolingvisztika, meglehetősen fiatal részdiszciplína. Magyarországon például még meglehetősen szerény a múltja, bár már jó ideje annak, hogy a szociolingvisztika mint tantárgy is jelen van az egyetemeink és főiskoláink nyelv-szakos hallgatóinak tanrendjében, és megszorodott a szociolingvisztikai szemléleten nyugvó kutatások, publikációk száma is.

A tudományág és a szemléletmód magyarországi terjedését jelzi, hogy az utóbbi két évben két szociolingvisztikai tárgyú, a felsőoktatási intézmények számára készült tankönyv is megjelent magyar nyelven (Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris–Századvég, 1995; Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996). Ezek a kötetek részletesen tárgyalnak bizonyos kérdéseket, a szociolingvisztika alapvető fogalmainak tisztázására azonban nem kerítenek sort. Talán nem utolsósorban ennek tudható be, hogy a hazai szociolingvisztikában meglehetősen nagy terminológiai bizonytalanság uralkodik, és a szociolingvisztikai szemléletmód értelmezése is sajátos. A magyar terminológia bizonytalansága jól lemérhető Ronald Wardhaugh *Szociolingvisztika* című könyvének magyar fordításán (a fordítás terminológiai problémáit is részletesen számba veszi Bezeczký Gábor ismertetése a kötetről, lásd *BUKSZ*, 1996/Tél, 436–444.), a szemléletnek a magyar dialektológiai hagyományokkal való ötvöződésére pedig Kiss Jenő *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994), illetve *Társadalom és nyelvhasználat* című kötetében találhatunk példát. Emellett egész sor olyan tanulmányt is említhetünk, amelyekben annyi a „szociolingvisztika”, hogy a szerző néhány szociológiai változót is bevon az elemzésbe.

Már csak a tudományág szakterminológiai egységének megőrzése, illetve a magyar és a nemzetközi tudományos kutatások közötti kompatibilitás fenntartása is azt kívánta, hogy megjelenjen egy olyan kiadvány, amely világosan és egyértelműen összefoglalja, értelmezi a szociolingvisztika alapfogalmainak. Ennek az igénynek a kielégítésére kiválóan alkalmasnak tűnt a neves brit nyelvész, Peter Trudgill *Introducing Language and Society* (Penguin Group, 1992) című könyve, amelynek eredeti kiadása is hasonló cíllal született, és a David Crystal szerkesztette Penguin English kézikönyv-sorozat első darabjaként jelent meg. Vagyis mivel a könyv eredetileg is olyan jellegű volt, mint amilyenre a magyar nyelvészet-

ben is igény mutatkozott, kézenfekvőnek tűnt a kötet lefordítása. Sándor Klára személyében pedig akadt egy olyan vállalkozó szellemű nyelvész, aki magára vállalta a fordítás feladatát.

Egy ilyen fordítás elkészítése nem szokványos munka, hanem egyben terminológiahonosítási, illetve -teremtési, azaz tulajdonképpen nyelvtervezési tevékenység is, hiszen egy formálódó, kialakulóban lévő, magyar nyelven alig művelt tudományág regiszterének kidolgozásáról van szó. Ez pedig nagy felelősséget rak a fordító vállára, amit fokoz, hogy nem elegendő egy-egy angol vagy nemzetközi terminus lehető legpontosabb megfelelőjének megtalálása, hiszen például egy hasonló, elsősorban oktatási segédletnek szánt kézikönyvnek azokat a félreértelmezéseket is tisztáznia illik, sőt kell, amelyek eltérítik a hazai kutatókat, diákokat a tudományterület nemzetközileg használt és bevett terminológiájától, aminek a későbbiekben a szemléletmód félreértése lehet a következménye. Sándor Klárának pedig több ilyen jellegű feladattal kellett megbirkóznia, mert a magyar nyelvészetben nem egy példát találhatunk szakterminusoknak a nemzetközi sztenderdektől eltérő, sajátosan „magyar” felfogására.

Az egyik ilyen eltérés a magyar és a nemzetközi nyelvészeti szakirodalom között a *diglosszia* szó használata. Az amerikai Charles A. Ferguson nevéhez fűződő fogalom eredetileg az olyan nyelvi helyzetek leírására szolgált, amelyekben az egyazon közösségben használt két nyelvváltozat nyelvi és funkcionális tekintetben élesen elkülönül; a közösség tagjai az egyik, úgynevezett K (közönséges) változatot alapnyelvként beszélik, a másikat, az úgynevezett E (emelkedett) változatot ellenben az iskolában sajátítják el. Előbbit rendszerint a magánéletben, az alacsonyabb presztízsű helyzetekben használják, míg az utóbbi a nyilvános politikai, társadalmi, vallási, tudományos élet, a tömegtájékoztató és a szépirodalom nyelve. A magyar szakirodalomban általában nem ezt a nyelvi helyzetet értik a fogalom alatt, hanem az egyénnek azt a tulajdonságát tekintik diglossziának, hogy egy nyelven belül két nyelvváltozatot – a magyar értelmezés szerint a nyelvjárást és a sztenderdet – képes a beszédhelyzetnek megfelelően váltogatni. A két nyelvi helyzet között természetesen van hasonlóság, ám egyenlőségjelet tenni közéjük megalapozatlan. Nem véletlen, hogy a nemzetközi szociolingvisztikai szakirodalom azt a fajta diglosszia-felfogást, amely a magyar nyelvészetben él, egészen más terminussal, mégpedig *bidialektalizmus* műszóval jelöli.

A d-betűs szócikkeknél maradvá, említsünk meg még egy terminológiai eltérést. A magyar nyelvészetben a *dialektus* terminus általában a hagyományos értelemben felfogott *nyelvjárás* szó szinonimájaként él, azaz gyakorlatilag azoknak a nyelvváltozatoknak a megnevezésére használatos, amelyekre viszonylag kevésbé hatott a sztenderd változat és amelyeket az idős, tradicionális paraszti életmódot folytató személyek által beszélt változattal azonosítanak. Ezzel szemben a *dialektus* műszó jelentéstartalma a nemzetközi gyakorlatban tágabb: olyan nyelvváltozatot értenek rajta, amely „grammatikai, fonológiai és lexikai szempontból különbözik más nyelvváltozatoktól, és amely meghatározott földrajzi és/vagy társadalmi osztályhoz vagy csoporthoz (lásd még szociolektus) kötődik”. Ilyen értelemben egy nyelv sztenderd változata is dialektus.

A kötet több hasonló terminológiai kérdést tisztázhat, amennyiben a Magyarországon magyarul először általa ismertetett fogalmak és bevezetett terminusok az oktatás révén széles körben ismertté és használatossá válnak. A nyelvészeti szakszókincs egységesítése és a fogalomtisztázás mellett pozitívumként említendő a fordító azon törekvése is, hogy nem csupán az értelmezésben kívánja a bizonytalanság és a zűrzavar megszüntetését, hanem például a fogalmak helyesírásában is. Lényeges szempont volt például a fordító utószava sze-

rint, hogy a magyarul mindeddig ritkán használt fogalmak magyar írásmódja illeszkedjen a hazai helyesírási rendszerbe.

Éppen a kötet fogalomtisztázásra és egységességre való törekvése szempontjából némileg érthetetlennek tűnik azonban, hogy a fordító időnként olyan fogalmaknak is új, mindeddig ismeretlen terminusokat feleltet meg, amelyeknek a magyar tudományos szóhasználatban meghonosodott és általánosan használatos elnevezése ismeretes. Ilyen például az angolul *domain* szóval jelölt fogalom, amelyre a magyar szociolingvisztikai irodalom a *színtér*, *nyelvhasználati színtér* terminust használta (például Kontra Miklós: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990, 24. old.; Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*, 66–73. old.), a Trudgill-fordítás viszont a *tartomány* terminust vezeti be a fogalom jelölésére.

A *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába* nem csupán egyszerű fordítás tehát. A fordító a már említetteken kívül például két sajátosan magyar vonatkozású szócikkkel is bővítette a kötetet. Ilyen, csak a fordításban szereplő cikk a sztenderd magyar és a nemsztenderd magyar. Kitűnően oldotta meg a fordító a nyelvspecifikus angol nyelvi példák érthetővé tételét is az angolul nem beszélő olvasó számára. Olyan, az eredeti kiadásban szintén nem szereplő utalásokkal is bővült a magyar fordítás, amelyek a magyar szakirodalomban eddig más terminussal jelölt és sajátosan kezelt fogalmakat helyeznek el a nemzetközi tudományos fogalmak sorában. Egyetlen ilyen utalással például sikerül „megtalálni a helyét” a magyar nyelvészetben a *regionális köznyelv* terminussal jelölt fogalomnak, azaz annak a(z egy vagy több) nyelvváltozatnak, amely a társadalmi dialektikus-kontinuumban az akrolektus és a bázilektus között helyezkedik el, konkrétan a magyar nyelv vonatkozásában annak a mezolektusnak, amely a sztenderd magyar és a tradicionális magyar nyelvjárárok között áll. Ebből az utalásból kiderül az olvasók (diákok) számára, hogy a hazai szakirodalomban regionális köznyelvként emlegetett nyelvváltozat nem példa nélküli a világon. „A magyar terminushasználat megtévesztő lehet, mert azt sugallhatja, hogy – mivel külön kifejezés van a jelenség megnevezésére – a jelenség maga is különleges” – olvashatjuk a fordító megjegyzését a mezolektus szócikkben.

A kötet utalási rendszere némileg különbözik az eredetitől. Ez abból fakad, hogy a fordítás egyben nyelvtervezési célokat is szolgál. Az angol eredetiben a szócikkek szövegében az önálló szócikként is előforduló fogalmakra félkövér szedés hívja fel a figyelmet; az önálló címszóként nem szereplő, de valamely szócikken belül röviden ismertetett fogalmakat pedig KAPITÁLCHENbetűtípus emeli ki. Ezen kívül *see* (lásd) utal az olyan fogalmakra, amelyek kifejtése egy másik szócikken belül olvasható. Az angol kiadástól eltérően a magyar változatban háromféle utalás található. A fentiek mellett időnként az utalószó után álló = jelzi, hogy az adott kifejezésnek más, a fordító véleménye szerint előnyösebb megfelelője is van. Ilyen egyenlőségelet találunk példának okáért a következő szócikkekben: *Abstandnyelv* = különálló nyelv; *Akcentus* = kiejtésváltozat; *Akkomodáció* = alkalmazkodás stb. A kötetet valóban kézikönyvszerűvé teszi az a kitűnő ötlet, hogy a könyv végén könnyen visszakereshetően, ábécérendben megtalálhatjuk az eredeti angol kifejezéseket és a kötetben használt magyar megfelelőiket, előbb magyar–angol, majd angol–magyar relációban is.

A fordító leleményességét dicséri, hogy néhány olyan fogalom, amelynek korábban nem volt magyar megfelelője, kifejezetten találó „nevet” kapott. Egyike az ilyen fordítói találmánynak az angol *lame* (jelentése ‘sánta’) szóval jelölt terminus ekvivalense. Az eredeti angol kifejezést az amerikai William Labov vette át a fekete angoltól, és azokat a személyeket jelölte vele, akik kívülállónak, periférikus tagnak minősülnek egy társas kapcsolatháló-

ban. Az ilyen emberek nyelvi viselkedése kevésbé szabályos, mint a csoport belső tagjaié, a társaságot jellemző nyelvi jegyek nem olyan következetesen jelentkeznek a beszédében. A magyar szociolingvisztikai terminológiában ezt a fogalmat a következőkben a jelenség lényegét kiválóan érzékeltető *kibic* szóval nevezik majd meg Sándor Klára jóvoltából. Szintén a fordítót dicséri, hogy az olyan angol terminusokat, amelyek az angolban egyszerre két különböző nyelvészeti fogalom jelölésére szolgálnak, a magyar változatban sikerült kettéválasztani, azaz külön névvel megnevezni az egyik fogalmat és a másikat is. Ilyen például a *diffusion* két jelentésének *terjedés*-sel és *szóródás*-sal való visszaadása.

A kötet a tudományág alapfogalmainak közérthető magyarázatával kitűnően kiegészítheti a korábban említett két szociolingvisztikai tankönyvet, nem pótolhat azonban egy olyan kézikönyvet, amely kimondottan a magyar hallgatók számára készült, és miközben esetleg kisebb terjedelmet szentel például a pidzsin és kreol nyelvek témakörének, részletesebben tárgyalja a magyar beszélőközösséget közelebbről érintő kérdéseket, például a kétnyelvűséget, a kisebbségi nyelvhasználatot. Reméljük, hamarosan egy ilyen kézikönyvet is a kezünkbe vehetünk, de addig is haszonnal forgathatjuk Peter Trudgill könyvének szakszerű fordítását.

Beregszászi Anikó

CONTENTS

Csepeli, György: ANTISEMITISM IN EAST-CENTRAL EUROPE

Marián, Béla: PUBLIC OPINION ON GIPSY PROBLEMS

PUBLIC SERVICE MEDIA. CONCLUSIONS OF A CONFERENCE

(György Csepeli, András Gerő, Péter György, Judit Körmendy-Ékes,
Mónika Mátay, Judit Szijj, Tamás Terestyéni)

Terestyéni, Tamás: TV-NEWS AND THE PUBLIC

Vásárhelyi, Mária: THE SOCIAL SITUATION OF JOURNALISTS

Varga, Barbara: CULTURAL POWER OF THE MEDIA IN THE WORKS
OF MARSHALL MCLUHAN AND GEORGE GERBNER

210 Ft